Tartalomjegyzék

3 **Juhász Róbert:** Álomfogó; a kilencedik élet; Távtartó (versek)

8 **Vasas Tamás:** az anyának és fiúnak (laudes-változat); a harmadik evangélium (apám imakönyve, a genezis); kommentár a harmadik evangéliumhoz (versek)

11 **Szerényi Tamás:** Félrevert harangok; Találkozás; Üvölteni tanulok (versek)

14 **Jódal Kálmán:** Minótaurosz; Zűrös este; Mondén argonauták (novellák)

23 **Sándor Andrea:** Vér (regényrészlet)

26 **Monika Herceg:** Apa csak viccel (dráma) (**Rajsli Emese** fordítása)

53 **Silvia Federici:** Caliban és a boszorkány (részletek) (**Básthy Ágnes** és **Taskovics Viktória** fordítása)

94 „Azoknak a boszorkányoknak az unokái vagyunk, akiket nem tudtatok elégetni" (**Losoncz Márk** beszélgetése **Jadranka Ćuzulan**nal)

100 **Maróy Krisztina:** Soha nem vagy elégedett semmivel? Nem vagy egyedül (esszé)

106 **Vastag Gazsó Hargita:** A hallgatás stratégiája – Az önazonosság megtagadása vagy az önmagaság változásai Munk Artúr szövegeiben, egodokumentumaiban (tanulmány)

120 **Varga Emília:** Gyökerek az agyagban (esszé)

A fedőlapon és a számban **Varga Emília** alkotásait közöljük.

JUHÁSZ RÓBERT

Álomfogó

Ha mosolyogsz, járomcsontod alatt
egy halovány mélyedés emlékeztet rá,
hogy a hiány gödröt ás,
beletemeti a képekről kivágott alakokat.

A teraszon azóta is muzsikál egy, valamilyen
régi utazáson vásárolt szélcsengő. A tetejét kibelezett,
szikkadt kókuszhéj képezte, akár az üres
koponya felső része. Kettéhasított
üreges bambuszok lógtak róla körben és
egymásnak ütődtek a legkisebb szellőtől is.

Elképesztően szép és olcsó kiegészítője
lett volna bármely otthonnak, vagy kertnek.
Természetes tónusokat adott, nyugalmat árasztott.
Hangja mégis valahol a vágóhíd felé vezetett marha
kolompja és a kilyukadt ereszcsatornáról
a bádog ablakpárkányra zuhanó esőcseppek
játéka között találkozott félúton.

A pipacs csak a vetésen élhet. Leszakítjuk,
s percek alatt elernyed a kezeinkben.
Apátok mezei virág volt. Szép, értéktelen, egyszerű.
A hervadástól félve mohón vedelte a bánatotokat.

Vasárnap délután Walt Disney meséi
minden héten elvitték a szétköltözés néma nyeldeklését.
Dagobert bácsi pénzben úszott, ti az új lakásban
ültetek vigyázzban, s vártátok a szelet,
vitorlások üvegbúrában.

Annyi só fojt ki a szemeitekből, hogy az kifehéredett
apátok szája sarkában, s mikor végre megjött
a huzat, megszólalt a tornác hangszere.
Elnyomta egy férfi vergődését, aki
a kilincsetekre akasztotta fel magát.
Elgondolni is nehéz, mennyit kell inni ahhoz,
hogy így sikerüljön meghalni.

Mindenhová vadmákot ültettetek odakint. Nyáron,
mikor kinyílnak, szomjas csatamező az udvar.
Esténként hősök nélkül vérzik ki az alkony, és langyos
fuvallat koccantja össze a kiszáradt félköröket.

a kilencedik élet

régóta vártam a szelet hordjon vissza valamit
az eredeti lehet csak odaképzelt sárból
de a mozdulatlan légben egy haldokló
macska mosolya fért csak arcomra
ácsceruzával írtam fel a gerendára verseimet
a sárral tapasztott padláson s számba döngöltem
a rágcsálószagot kavicsot kerestem az udvaron
melynek alakja rád emlékeztetett
s lehajítottam a hídról
zománcos edényben forraltam a felhőket
felolvadtak köztük a formák melyeket a mezőn
hanyatt fekve beléjük képzeltünk
kockás liliomok monotípiái nyíltak a hátadon
a felegyenesedett fű és mi is nehezen feledtük
a lustán nyújtózkodó testek lenyomatát
derékszíját oldva állt előttem az úr
nem tudtam mosolyoghatok-e bokájára csúszott nadrágján
vagy töltsön el félelemmel a közelgő verés

Távtartó

Sokáig egészen közelről figyeltem a szemedet.
Elnagyolt festmény apró, úszó részleteiként
hullott darabjaira benne a lélek.
A vasútállomáson voltunk, bár ma már az sem biztos,
hogy a tiéd volt az a tekintet.
Évgyűrűket képzeltem az íriszbe,
és olyan megnyugtatóan rozsdásodtak benne
az alkonyati sínek.

Tíz év telt el azóta. A peronok most is ott fekszenek,
ahogy a napszállta is minden este beteríti
az óvatosan előmerészkedő városi csendet.
Aznap öt százalékot adott csak az esőnek
az előrejelzés. Álltam egy vendéglő terasza előtt,
némán áztam a rám tapadó
utcaszínű pólómban.

Az üveg mögött felnevettél egy viccen, s rendeltél
egy guatemalai kávét. Piszkos volt a körmöm.
A gyerekeknek lehetett ilyen, akik az eszpresszódhoz
zsákokba gyűjtötték a babot.

Sosem tudtad meg, de ott lett
közös árnyalatunk a fekete. Akkor éjjel felmásztam
a lakásoddal szemközti építkezés állványaira,
s egy molinóra feszítettem a nevedet.

Mindig későn keltél,
a munkások leszedték mielőtt észlelhetted.
Kevesebbtől is elgyengültél korábban,
ám ahelyett, hogy régen beültem volna az izgatott meséiden
ejtett bájos pótlevegőid helyére, elhitettem
magammal, hogy csak megfelelő távolságból
állnak össze a képek, aszfaltmintás
inget öltöttem, s a forgalomra bíztam magamat.

VASAS TAMÁS

az anyának és fiúnak

(laudes-változat)

aznap tanszéki értekezlet
volt az egyetemen.

azt a szörnyű, tejeskávé
színű inget vettem fel,
és úgy döntöttem,
hogy gyalog
megyek
be,

így nagyon fárasztó,
kényelmetlen
délelőttöm
volt.

anyám kérte, hogy
vegyem fel azt
az inget.

(ki bevetette fáraót
és haderejét a vörös-
tengerbe. alleluja.)

a harmadik evangélium

(apám imakönyve, a genezis)

gyerekkoromban utáltam a pókokat,
a hangyákat, a méheket, meg a legyeket,
szúnyogokat.

(de az a ház tele volt velük, ugye?)

apám mindig azt mondta,
örüljünk nekik, semmi
mást nem jeleznek,
mint hogy élet
van a házban.

az életet, ami jelen van itt,
azt üzenik nekünk,
mondta apám.

(ki a földet megerősítette
a vizek fölött. alleluja.)

kommentár a harmadik evangéliumhoz

és gyerekkoromban még elhittem azt,
hogy a föld és a vizek egy vonalban
vannak, hogy a vizek fölött nem
a föld van, hanem az ég.

SZERÉNYI TAMÁS

Félrevert harangok

Félrevert harangok
A lemondás öröme
A meg nem történt
De megtörténhetett volna
Fölött érzett diadal
Amiben egy csepp
Kielégülés
Sincsen

Találkozás

Mosolygós arccal
Közeledett felém
A szemembe nézett
És azt találta mondani
Hogy *meg fogsz dögleni*
Nem tudott meglepni
Semmi olyasmi
Nem hangzott el
Amit ne tudnék magamtól
Megcsókoltam
Elindultunk
Úgy jött mellettem
Mintha hozzám tartozna
Pedig én tartoztam őhozzá
A keze jéghideg volt
De hamar megszoktam
Egy halálraítélt
Ne válogasson

Üvölteni tanulok

Üvölteni tanulok
Egyre hangosabban
És hallom
Ahogy odafent
A szomszéd lakásban
Léptek kopognak
Sosem találkoztunk
De ismerem őket
Türelmetlenek
És várják
Hogy végre abbahagyjam

Sajnálom őket
Alig kezdtem hozzá
Hisz még tanulom
A csöndek a szünetek
Akkor hallom magamat
Belülről
És a lépteket
Felülről
Egyedül vagyok
A mennyezeten átszűrődő
Tompa dübörgés
A legemberibb gesztus
Ami eljut hozzám

JÓDAL KÁLMÁN

Minótaurosz

Épp a sarki éjjel-nappaliban vásárolok, amikor a kijáratnál Minótauroszba botlok. Színtiszta marcipán. Látszik rajta, megszokta, hogy belérúgnak, tapintható a kívülállósága. És a tekintete… szinte fáj ránézni. Megsajnálom.

– Éhes vagy? – kérdezem.

– Nem emberhúsra – válaszol nyöszörgő hangon. – Van esetleg egy cigarettád?

– Várj, szerzek egy dobozzal.

Visszamegyek a boltba, veszek egy doboz Marlboro Goldot és két fagylaltot a drágábbakból. Megkínálom. A Black Velvet fantázianevű fagylaltot nyalogatva beugrik:

– Van egy jó, régi David Lynch-filmem. Van kedved újranézni velem?

A Minótaurosz bólint.

Visszamegyek az önkiszolgálóba, vásárolok még egy üveg Coca Colát, a hagyományos ízzel és cukordúsítással. Hozzácsapok egy nagy csomag chipset is.

Nálam vagyunk. A Minótaurosz visszahőköl:

– Minek ennyi könyv?

– Ez a dilim – válaszolok.

Türelmesen végignézi velem a filmet, majd hozzáfűzi:

– Észrevetted, hogy a filmből, kivéve a végét, hiányzik a zöld szín? Így mintegy idézőjelbe teszi a happy endet.

Vállat vonok:

– Ez is egy a lehetséges olvasatok közül.

– Keressünk, kérlek, valami pornót – szólal meg ismét, megvertkutya-tekintettel.

– Oké. Milyet?
– Bármilyet.
Beütöm, hogy „free porn", majd nem sokkal később azt, hogy „foursome". Kimegyek, főzök egy kávét, s mikor bejövök, hát látom, onanizál.
– Ez nem túl szalonképes gesztus tőled.
– Ne ítélkezz, hogy ne ítéljenek.
Hagyom, hadd verje ki, majd a keze ügyébe helyezek egy papír zsebkendőt, hogy most aztán törölje fel a parkettáról, és húzza le a WC-n.
Felém fordul, szemei törött tükrök:
– Kérlek, ölj meg.
Kimegyek, felteszek még egy kávét, mikor a bejárat homályából Médea tűnik elő habszivacs kiadásban, de ettől eltekintve vérben forgó szemekkel. Beviharzik a szobába, majd egy varázstőrrel szíven döfi szuszogó marcipán vendégemet.
– Mit csináltál, te pszichopata? Mi vagy te? Ödipusz-komplexus-megtorló – nőben? Ráadásul többszörösen mítoszt tévesztettél, te hülye ribanc! – kiabálok elhűlve. Majd beugrik: – Tudod mit? Ölj meg engem is. Végül is, miért ne?
Médea szótlanul, szoborszerűen áll a szobám közepén. Aztán gondolkodás nélkül megmártja bennem is a varázstőrt.
Én viszont élve maradok.
Médea gúnyos mosollyal löki a szavakat habszivacs szájából:
– Te más dimenzióban lébecolsz, így rád nem hat az erőm. A fiam viszont az enyém. Immár csak az enyém.
– De hát… én is a fiad vagyok! Ugyanazt a csillagot viseljük a homlokunkon!
– Téged kitagadtalak, hús-vér lénnyé módosítva száműztelek ebbe a téridőbe még csecsemőkorodban. Noha, persze, ezek a világok átjárhatóak. De nem ma. És főleg nem most. Fulladozz csak a saját létállapotodban.
Azzal fölnyalábolja a halott Minótauroszt, és csöndben eltűnik a bejárat sötétjében.
Én pedig ott maradok a szobámban. Belelépve a Minótaurosz ondójába, s a talpammal szétkenve, egyetlen szó ég a tudatomba: Unglücklichkeit. Boldogtalanság. Majd ez: színtiszta marcipánból. És habszivacsból.

Kisvártatva előkaparom a cigarettát, rágyújtok, kifejezéstelenül bámulom a számítógépem kékesen villódzó képernyőjét, és zabálni kezdem a maradék chipset. Egészen addig, míg rosszul nem leszek.
A WC-csésze fölött okádva suttogom:
– Black Velvet… Lehet, hogy romlott volt a fagylalt… Blue Velvet… zöld szín nélkül, a francba.

Zűrös este

Jó haverommal, a mutáns Káinnal a környék kedvenc olasz éttermében hörpölöm lassan, élvezettel a Staropramenomat, amikor Messengeren üzenet érkezik. Megnézem, hát a vízbefúlt – majd feltámadt – Opheliától jött.
„Gyere ki az étterem elé."
„Bocs, társaságban vagyok."
„Kérlek, gyere, most rögtön. Fontos."
Szedelődzködni kezdek, Káin nem érti.
– Sorry, de mennem kell. Azonnal – szólok oda neki, és mert nem érti, hozzáteszem: – Valami nagyon sürgős. És bocs, de ez nem a te történeted. Valóban sajnálom.
Lemegyek az emeletről, mire beszippant az éj. A szokásos neonreklámok és az utcai kivilágítás, a suhanó autók két párhuzamos fénycsíkja és zaja. Ezek mindig elbűvölnek. Olyasféle érzés, mintha meztelenül, égnek meredező fasszal sétafikálnék a nyílt utcán. Körbetekintek. Ophelia sehol. Valaki viszont hátulról elkap, és egy kést szegez a torkomnak. Reszelős, gyűlölködő hangot hallok:
– Megölted az apámat, és öngyilkos tébolyba kergetted a húgomat. Ezért most meglakolsz.
Megrökönyödve, s mivel enged a szorításából, nagyon óvatosan megfordulok.
– Ki vagy te? Ez valami tréfa? Ha igen, hagyd abba, mert piszkosul nem vicces.
Csak nehezen tudom beazonosítani, ki is az.
Hát persze, Laertes.

– Hol van Ophelia? – kérdezem számonkérőn. – Ha nem tévedek, ruszalka lett belőle, és él. Él bizony! Arról nem beszélve, hogy Facebook-ismerősök vagyunk.
– Hamlet, Hamlet, miért hazudsz?
„Ez elmebeteg."
– Bocs, de összetévesztesz valakivel. NEM VAGYOK HAMLET. Egy hangyafasznyi tévedés! Erősen kopaszodom, és a hajam nem skandinávszőke. A szemem sem kék. És rég nem vagyok már húszéves. Úgyhogy rakd el szépen azt a kést, és tűnj el a semmibe, ahonnan jöttél. Vagy akár Franciaországba. Vagy bárhová. Értsd meg, programozási hiba, amire gondolsz. Te tulajdonképpen nem is létezel. Ahogy a dán királyfi sem. Ophelia pedig… transzformálódott és materializálódott. És csak ő. Te nem. Úgyhogy kész képtelenség, hogy most a torkomat akarod bosszúszomjasan elnyisszantani. Érted? Nonszensz!
Pillanatnyi tétovázását látva futni kezdek az utcán. Pedig COPD-om van. Úgy érzem, menten kiszakad a tüdőm. Fulladozva rohanok, nyomomban egy abszurd ellenséggel.
„Gyere már, Fortinbras, mire vársz?! Élek. Még élek" – fohászkodom gondolatban.
Egyszer csak lövések dörrennek a közelben, és elhal a nyomomban zihálló, anyázó hang. Megállok, és megfordulok. A mutáns Káin áll a halott Laertes fölött, kezében a Browninggal.
– Gyönggyel töltöttem, mert így hatásosabb a programozott szellemlények ellen, mint az ezüst pisztolygolyók.
Fulladozva odatámolygok hozzá, és átölelem.
– Köszi szépen, haver.
Már a félig kihalt utcán sétálunk, vissza az olasz étterembe.
A bejáratnál Fortinbrasba botlunk.
– A nemlét virtuális káoszából hívtál elő. Most itt vagyok. Noha nehezemre esnek ezek a metamorfózisok.
– Bocsi, megoldódott nélküled is. De azért köszi szépen. Bejössz, megiszol velünk egy sört, jó? A vendégem vagy. Csak egy Staroprament, oké? Tudod, Prága íze. Sejted, ugye, a néhai Rudolf misztikus Prágájáé. Opheliát pedig… majd törlöm a Facebook-ismerőseim közül. Túl toxikus a barátsága.

Elgondolkodom: két, egymással soha nem találkozó, egymást sehol sem keresztező történet lényeivel vagyok egy társaságban. És én meztelennek, kísértetiesen anyaszült cyber-meztelennek érzem magam ebben a történetben.
„Én lennék az, Hamlet, a dán? Talán" – morfondírozok magamban.
Azzal ismét benyitok az étterembe, és diszkréten elröhintem magamat… Zűrös egy este, az biztos.

Mondén argonauták

Szörnyű hőhullám garázdálkodik a környéken. A tavak kiszáradóban, a folyók medre jóval keskenyebb és sekélyebb, a termőföld kiég a forróságtól, a nappalból olykor éjszaka lesz és viszont, a gyerekek megbolondulnak, az asszonyok meddővé válnak.

Éjfélkor, a démonok meg a tündérek órájában leugrok az újvidéki Szabadság hídról. Előtte azon meditálok, mi is az, hogy szabadság. És nem jön rá megnyugtató, kielégítő válasz. Így egyszerűen belevetem magam a szent Duna gonoszul fodrozódó hullámaiba, a nyugtalan, habos tajtékú, sötét vízbe, új, nem emberi transzformáció reményében. Aztán elszakad a belső mozim filmszalagja.

Arra ébredek, hogy valami horzsolja a csuklómat, a perzselő nap pedig az arcomba tűz. Mikor kitisztul a kép, hát látom, egy hajón vagyok, odakötözve az árbóchoz.

– Kik vagytok? Hol vagyok? És miért kötöztetek ki? – hebegem kiszáradt ajakkal.

laszón áll elém, és durván elröhögi magát.

– Argonauták vagyunk, az aranygyapjúért szálltunk tengerre.

– Tengerre? De hisz ez a Duna! – hüledezek.

– Te szuicid véglény, akit valóban onnan húztunk ki! Ha nem tudnád, számtalan alternatív valóság létezik, és te beleájultál a mi univerzumunkba. De csak azért mentettünk ki, hogy feláldozzunk az isteneknek. Kiengeszteléssül. Végül bécsi szelet lesz belőled, te kretén! – löki laszón a sódert.

Tépelődések közt múlik el a nap. Aztán kapcsolok: ezek az argonauták valójában mondén kiborgok. Pezsgőznek, friss epret majszolnak, Bach, tangó és free jazz hömpölyög a hangszórókból. De attól még ugyanolyan rosszindulatúak és beteg lelkűek maradnak.

Mikor elérkezik a napszállta, Loki sompolyog elő, elvágja a köteleimet, mialatt csúnyán, kárörvendően nevetgél.
– Mély álmot bocsátottam a komplett legénységre, így akár mindannyiuk torkát elvághatod… Különösen apádat, laszónt ajánlom figyelmedbe. Azt ugye tudod, hogy az apád? – azzal légneművé válik.
Megtalálom laszónt, és addig pofozom, amíg föl nem ébred.
– Apám, remélem azt tudod, hogy én is egy másik, paralel valóságból jöttem. A jövőből. Ott majd elhagyod Médeát, noha segített neked, de előtte megcsinálsz engem, meg az öcsémet. Anya, tettét a te büntetésedül szánva, mindkettőnket fölakaszt. Egy kísértetlényből fájdalmak közt, üvöltve összeférc elt hús-vér android, az vagyok. Úgyhogy… megöllek, apám, megöllek!
Lenyisszantom a férfiasságát, és a habokba dobom. Majd kitépem lüktető kiborgszívét, hogy a nap felé fordulva felajánlhassam az isteneknek.
– Ő az engesztelő áldozat!
laszón azonban nem hal meg. Felkacag, és már ő a tüzet okádó sárkány, aki kentaur alakjában őrzi az aranygyapjút. Kezemben kard, amelyről tudom: varázskard. Egy hang – felismerem, hogy Lokié – ezt hadarja telepatikusan: „Ne a fejeit aprítsd! A szívébe szúrj! Egyenest a szívébe!"
Úgy teszek.
Az óriási, hétfejű kentaur hirtelen összeomlik. És szól. Hozzám.
– Mit tettél, Oedipus?
– Nem vagyok Oedipus. A valóságsíkok keveredése azért nem ennyire zavaros és kiszámíthatatlan.
A kentaursárkány utolsó leheletével kiböki:
– Csak hogy tudd, a semmit őrzöm. Aranygyapjú nincs, nem is volt soha. De az apagyilkosság akkor is megbocsáthatatlan bűn. Váljanak ezért a szemeid – arannyá.
Hirtelen valami visszalök az előző dimenzióba, de egy picit előbbre időzítve.
A Szabadság hídon álldogálok arany szemekkel. Hajam, mint az aranygyapjú, és épp leugrani készülök. Éjfélkor, a démonok meg a tündérek órájában. „Mi is az, hogy szabadság? Nem tudom. Valóban nem. Ismerek dolgokat, tetteket, állapotokat, amiknek közük van hozzá, de csak érintőlegesen" –

agyalok. Számtalan válaszvillanás, gondolatpászma hatol be elmémbe, de egyik sem ad kielégítő választ. Végül vállat vonok. „Talán nincs is. Nem létezik. Mindegy, ezzel kell együtt élni. Az értelem hiányával karöltve."
Ezt követően lemegyek a partra, a vízben megmosom a szemeimet, végül tanácstalanul elnyúlok a fövenyen.
„Még mindig forró a hőhullámoktól. Pedig most echte, makulátlan éjfél ölel körül" – konstatálom csodálkozó mosollyal, és fürkésző tekintetemet az égre irányítom, annak szorongató tudatában, hogy onnan sem fog válasz érkezni. Aztán a mosolyom lassan vigyorrá torzul.
„Mondén kiborg argonauták… Hiába, az egymásba áttűnő univerzumok sokasága az érdekes hely – pardon – hely-tömkeleg, még ha nincs is benne valódi szabadság, sem valódi értelem" – fordulok ismét a fölém magasodó, néma végtelen felé. „Ugye lezuhanni vágysz?"
Kisvártatva felegyenesedek, s a szent, gonosz, önmagától fuldokló folyót bámulom nemesfém szemeimmel, aranygyapjú hajamat vakargatva, pödörgetve tanácstalanul.

SÁNDOR ANDREA

Vér

(Részlet)

Azon az estén a kút tövében ébredt. Görcsös szorításából nehezen szabadult. Egyik karja még mindig a hasát oltalmazta, a másikkal a fejét védte. Most kéne kiszabadítania magát. Vérben fürdött ott lenn – megalvadt, nyálkás vérben. A csirkére gondolt. Amikor megölik és levágják a fejét, az állat, gazdája markából kiröppenve, még fej nélkül szaladgál, fut az életéért a halálba. Majd csecsemőfejek, levágott csecsemőfejek látomása borította verejtékbe. Össze kell szednie az erejét, mint a csirkének, fel kell állnia, s ha már kiegyenesíti a hátát, ott a kút vize és megmenekül. Már nem mozog benne semmi. A magzat csak lebeg a vízben, ahogy ő fog a hideg, szürke vízben, ott lenn. Fel kell állnia! A hasa még nagy. Nem tudta megmenteni a férje rúgásaitól. Erőnek erejével elernyeszti a karját. A másik keze görcsösen a haját markolja. Egyenként lazítja el az ujjait, és fordítja a fény felé. A lemenő nap sugara melegíti, ahogy a vér a combját. Nicsak, nem is keze van neki, hanem egy falevél, a lemenő nap sugaraiban fürdőző vérbükklevél. A káprázat csodája ismét ámulatba ejti.

Kezek mossák, mosdatják. Őrzik, figyelik éjt nappallá téve. Amikor kiemelték belőle halott csecsemőjét, már kiszáradt szemgödrökkel nézett a semmibe. És a férj, ahányszor az italért nyúlt vagy nők karjáig vergődött, mindig azt a tekintetet, a halott lelket kilélegző tekintetet látta maga előtt. Soha többé nem ütötte meg. És soha többé nem nyúlt hozzá. A kút vizét elapasztotta: két halottal nem tud megbirkózni a világ összes itala és ágyasa sem.

Amikor magára hagyták, és csak az öreg szárazdajkája kereste rossz szemével a szoknyája suhogását, már meghalni se akart. Minek? A halott ölje meg a halottat? De attól a naptól kezdve, a tél beálltáig, a lemenő nap sugaraiban fürdőző vérbükk színével a szívében tért nyugovóra.

Észre is vették, nyelvük hegyére is tűzték, de mint a jámbor bolondot a falubeliek, úgy hagyták őt is békében – mert ki is láthat bele a megnyomorított asszonyok lélektemplomának minden zugába? De gyerekre nézni többé nem tudott. És menekült, ha csecsemősírást hallott. Nem zavarta az üzekedő macskák vernyogása, a disznók hűs pengét megérző sivalkodása, a csapdába szorult kutyák szívszorító vinnyogása, a lóháton cikázó ostorok csattanása, a láncon kiéheztetett tehenek bőgése – nem. De gyereknek könnyhullatását ne hallja!

És most mégis távoli sírás kelti életre álomverejtéktől csillogó tagjait. Rég járt álmában halott magzatával a kútnál. Még sincs idő vezekelni, a hang csak nem szűnik. A téli kert előtti pázsiton egy fehér szőrű, fekete foltos kismacska meg-meginogva nyivákol. És a nő végtelen sok süket év után tejért rohan, majd után térdre ereszkedik, úgy tolja elé az ibriket, és remeg egész testében, hogy megsimíthassa a kicsi fejet. Alig ér hozzá, a parányi állat, mint szorosra fonott szalmabábú, amit gyerekek kapnak unaloműző játszadozásra, eldől. Meleg könnye kicsordul, mozdulni se bír. Az árokparti hidegben dajkája hantolja el – már kél a hajnal pirosló ujjaival.

És Adél minden egyes képpel emlékezett. Emlékezett a linóleumra hulló vérre és az azt követő gyermeki félelemre, a félelemtől sűrű levegőre, visszafojtott lélegzetére, a barbár kézre és a vértől ékes fejre. Emlékezett egy fiatal nőre és a nő megszégyenülésére. Ez a vér a kőpadlóra hullt, nem is vér, inkább kocsonyás vérrög volt. Aztán a pír a rögről a nő arcára szökött. Emlékezett a nagyanyja vérére. Azt nem feledi soha. Megrettenve, értetlenül nézte a vérben fürdő altestet. Mi ez?! És emlékezett a fájdalomra. Arra a gyermeki szemet az égre szegező igazságkeresésre, az istenkeresés fájdalmára. Hát engedi ezt?! Már nem csókolta meg imakönyvét lefekvés előtt, nem hajbókolt térdre ereszkedve a maga istene előtt, de még félte. És számonkérte. Miért engedi ezt?!

Vérrel álmodni szerencse, mondta mindig a nagyanyja. De nem, nem, ő nem szerencsés. És ezt a vért a fehérneműjén nem álmodja. Napok óta látja.

Hát hol van az a férfi, aki miatt vérzik?! Mikor jön már elő?! Látni fogja még…?

„Nem sérült meg a méhszája, nincs baj" – nyugtatja nőgyógyásza. „Nincs baj" – mormolja a nap végén álmot idéző ráolvasása; és a sötétben újra hallja a fehér kisfurgon előtt csikorgó fémállványt, az orvosi műszertartó nehéz zörrenését, a terhet cipelő fémkampók hideg karcogását, a beteg-elválasztó függöny karikáinak gyors siklását, látja a furgon belsejében lógó, sovány féldisznókat, nem, széttárt lábát a nőgyógyászati székben, ezt nem akarja látni, a csarnok szélfogó függönyén éktelenkedő vérfoltot, a saját bugyiján az apró vérpöttyöt, a férfiak, a mészárosok vastag, lelógó háját felfogó, vértől szennyes, hófehér nadrágkorcot és a lukacsos, műanyag papucsot, az orvos vizsgálókesztyűből előtűnő, fekete szőrrel hímzett kézfejét, és magában érzi ismét a szétnyíló kacsa forró, nedves érintését.
Nincs baj.

MONIKA HERCEG

Apa csak viccel

1. MONDTA MÁR VALAKI, MENNYIRE SZÉPEK VAGYTOK?

Megfázik a hátatok, gyerekek.
Megint nem figyeltek oda.
Ha megfog benneteket a huzat, beteg lesz a vesétek.
No, legalább azt a blúzt húzd lejjebb.
Csak a vesédre. Hm?

És akkor nyitva hagyhatom az ablakot.
És akkor mindent nyitva hagyhatok.

Hagyjátok nyitva az ablakot.

Kibírhatatlan az idő mostanában. Soha nincs elég levegő.

Mit kaptatok a suliban ebédre? Adtak elég kenyeret? Tudom, mi megy ott, spórolnak, folyton csak spórolnak. Rajtatok, gyerekeken. Szóljatok, hogy kértek még kenyeret, ha nem adnak eleget. Ne maradjatok éhesek. Ne szégyenlősködjetek. Kaptatok ma valamiből osztályzatot? Nem volt felelés horvátból? Nálatok igen? Nem nálad nyílt ki a napló? Akkor jó.

Egyes matekból? Semmi baj. Majd kijavítod. Csak le kell ülni otthon és megtanulni.
Gyakorolni kell. Nincs más hátra. Leülsz és addig gyakorolsz, amíg magától nem megy. Könnyű ezt mondani, tudom. De csak azt mondom, ami hasznotokra válik. Nem kell titokban tartani az egyeseiteket. De ezt úgyis

tudjátok. És el is mondatok mindent. Elmondjátok, hogy anya, egyest kaptam.

Tudom, hogy nem tanultál.

Tudom.

Tudom, miért nem tanultál, tudom. Tudom. Tudom. Tudom.

Megint nagy a zaj. A zaj fölülkerekedett a világon. A zaj fölülkerekedett a gerincteleneken, a természetes számokon, az igéken, a világ minden törvényén fölülkerekedett az ütés zaja, az egyetlen törvény.

Tudom, hogy nem tudtál tanulni. Tudom.

ez a zaj a széthullás előtti gondolat ez a csont amely belefúródik a húsba amely viszont azt képzeli mégis felülmúlja ezt a valóságot a nyelvem amely csak most érti meg a nyelv szabadságát és hogy mennyire fontos hogy minden nyitva álljon hogy a félelem belénk hatoljon hogy maga a félelem kimenjen belőlünk belőlem beszélnek egyre csak beszélnek beszélnek visítanak hogy miért hagytuk engedtük be a dühöt vagy a düh engedett be bennünket mindebben lényegtelen hogy a testem már nem enged be engem akit itt leírok leírok kibaszottul leírok és beszélek hogy megvigasztaljam azt a levegőt amely beárad a nyitott ablakon és azt a szívet amely literszámra pumpálja a szeretetet nap mint nap ne hagyjátok hogy valaki kivágja azt a szívet ne engedjétek közel a kés élehez

Zaj. Akkora a zaj, hogy azt se tudom, hogyan szólaljak meg.
Bab. Bab van ma ebédre. Holnap. Szintén bab. Nincs más, amit főzhetnék. A húst elitta. A tejet elitta. Mindent elivott és jó, hogy a ház még egyáltalán áll, mert az alapjait is elitta, mert belőle mindent kihordott és tűzre dobott, hogy aztán a tűz mindent fölfaljon. Fölfaljon engem, bennünket, a szomszédságot, az egész világot.

Igen, mindent elivott.

Zaj. A test magába hullik.
Ismét darabjaira töröm ezt a bánatot.
Magam alatt. Magamban. Mintha diót törnék. De puszta kézzel.

Hazudok, a bánat tör össze engem.

Ismét futottatok. Elbújtatok. Menekültetek. Ismét menekültetek.
Egész életetekben bujkálni fogtok?

De élek. Ismét élek.
Nem baj, hogy egyest kaptatok. Majd kijavítjátok. Mindig kijavítjátok.

Tudjátok, hogy minden érdekel. Olvastatok ma valamit az iskolában? Tudom, hogy mindig olvastok, de volt-e valami érdekes történet? Néha otthon is olvastok nekem. Valamit az olvasókönyvből. Vagy a házi olvasmányból. Az én betűim akadoznak. Beleakadnak a testembe. Tudom, hogy szégyelltek engem. Aki túl keveset tud. Én nem tudok olvasni nektek. Nem tudlak tanítani benneteket. Nem tudok semmit megmutatni. Este ti olvastok nekem. Ti altattok el engem.

Száraz volt a kenyér? Mindig becsempészik a száraz kenyeret is a többi közé. Talán arra gondolnak, hogy a gyerekek úgyse értik. Kaptatok húst? Nem volt inas? Nehéz volt végigülni a sok órát? A házikat jól írtuk meg? Tudjátok, már elfelejtettem. Elfelejtettem mindent a törtekről. A történelemre sem emlékszem. Megkérdezted, hogy kell törtet osztani? Tudod, hogy megbeszéltük, hogy megkérdezed, mert én elfelejtettem. Lehet, hogy soha nem is tanultam meg. Sebaj, majd elmagyarázza újra a tanító néni, tudja, hogy nem tudtok mindent elsőre megérteni.

Mentek valahova a barátokkal? Jobb, ha nem vagytok otthon. Máshol más zaj van, amit túl lehet élni. De vigyázzatok. Sokféle ember van. Sokféle.

Vannak jó barátaitok?

A gyerekek mindenkinek hisznek. Azoknak is, akik fájnak nekik. Ez a legnehezebb. Tudni, hogy azokat is szeretitek, akik fájnak nektek. Olyan hűségesen szeretitek őket. Hallgattok. Önmagatokat marcangoljátok a fogaitokkal, mert szerettek. Folyton. Rosszul. De szerettek. Annyira, hogy hallgattok. Hallgattok. Álltok az esőn és egyre rosszabbak vagytok.

Csak az a fontos, hogy ne legyetek egyedül. Úgy, mint én. Hogy legyen valakitek.

Hogy ne legyetek egyedül.

Remélem, hogy szerelmesek lesztek.

Még emlékszem arra az érzésre, hogy repülök. A gondolatra, hogy örökké tart majd az a tarkaság, az a görcs. Némaság. Megrémültem. Megrémültem, amikor megérkeztetek. Eleinte azt se tudtam, hogyan tartsalak benneteket. Attól tartottam, széttéplek benneteket. Attól tartottam, annyira törékenyek vagytok, hogy összeroppantok a kezem közt. Senki nem hisz a világban, amíg a világ el nem kezd hinni benne. Ti hittetek bennem. Az én tejem. Az én testem. Az én hátam. Az én kezem. Az én szám.

Elmondtok mindent, előbb-utóbb.
A maminak mindent elmondtok, ugye?

Kiszámítható vagyok. Fáradt vagyok. De mitől?
Az örökkévalóságtól? A csöndtől? A nyugalomtól?
Magamtól?

Folyton a pelenkátokat cserélem, de a most az állandóan most, akkor is, amikor a pelenkátokat cserélem, amikor énekelni tanítalak benneteket és amikor az első szexről beszélek nektek. Minden egyszerre van. Össze-

keveredve. Én is össze vagyok keveredve. Megakadtam. Minden olyan… homogén. Tulajdonképpen már nem tudom, mi az emlék, és mit találtam én ki. Kitaláltalak benneteket, igen. Abban a sok, távoli évben. Gagyogtok és nevettek és először kapálództok lábatokkal, tanultok járni, küldetek el az anyám picsájába, mert nem engedtelek el benneteket valahova, és mondjátok ki először azt, hogy mami. Azt, hogy kaki. Mami, gyűlöllek. Mami, te vagy mindennek az oka. Mami, miért nem megyünk el? Mami, hogy teheted, hogy mindenre csak hallgatsz? Mami, gyönge vagy. Mami, nem tudom már, hogyan segíthetnék. Hogyan segíthetnék.

Kimondjátok az első mondatokat. Aztán tízig számoltok. Húszig. Hirtelen azt is tudjátok, mennyi kettő meg három. Meg tudtok szólalni egy másik nyelven. Smink. Labda. Verekedtél. Valaki beszólt neked. Nem tudtad megállítani a kezed. Persze, hogy nem tudtad.

Minden egyszerre van. Vannak napok, amikor azt se tudom, hol vagyok. Tényleg itt vagyok? És hol van az az itt?
Hol vagyok?

A test, ha egyszer eltűnik, mindenáron megpróbálja elérni az életet. Megerőltető itt lenni mindennap, de nem tudok tovább menni. Mindig itt vagyok veletek ebben a szobában, az ébredéseitekkel, az iskolába indulással, a hazatéréssel. Elviselem az életet úgy, ahogy korábban is el kellett, hogy halálosan unalmas legyen. Nem tudom mi célja az ilyen életnek a halál után. Vajon én alakítottam ilyenné? Hogy végre nyugodtan éljek. Hogy minden napot a semmi fehér szobájában töltsek? Hogy végre ne érezzem, hogyan sértheti meg test a testet. Miért hazudnék? Hogy nem akartam itt lenni? Minden örökkévalóság után visszatérnék ide.

Hol vagytok? Vége már a sulinak?
Mit tanultatok ma?

Mondta már valaki, mennyire szépek vagytok?

Mondta már valaki, mennyire jók vagytok?
Erősek. Okosak. Mekkora a szívetek, amikor azt kérdezitek, hogy vagyok, és amikor azt mondjátok, most ti mosogattok. Mossátok föl a padlót. Itatjátok föl a szerteszóródott csöndet, ragacsosak a falak és a padló, én is ragacsos vagyok.

Miért hallgatsz, mami?

Nem tudom elmondani, vagy nem akarom elmondani, hogy néha megakadnak a szók a torkomban és egyszerűen nem tudnak kijönni onnan. Talán tényleg ezektől a ki nem mondott szavaktól haltam meg.

Hazudjam, hogy szívesebben lennék bárhol máshol, mint itt? Biztos így is volt ez elképzelve. Amikor már nem vagyunk, akkor ott vagyunk a leggyámoltalanabbak, ahol épp vagyunk. Mégis maradni szeretnénk.

Azt szeretném, hogy századszor is olvassuk el azt a képeskönyvet. Hadilábon állok a betűkkel, de ti segítetek nekem. Azt szeretném, ha századszor is elénekelnénk azt a dalocskát. Szeretném megsimogatni a hajatokat és mondani, hogy szeretlek benneteket. Még annyiszor, amíg teljesen el nem halványulok. Hacsak valóban nem létezik az örökkévalóság. Létezik vajon?

El tud-e viselni egyetlen hely ennyi szeretetet?

El tud-e?

Szomorú vagyok.
Noha nem tudom, mit jelent az, amikor azt mondom, szomorú vagyok.

Korábban soha nem mondtam ezt.
Szomorú.
Szomorú vagyok.
Annyira szomorú vagyok.

Lehettünk-e szomorúak?
Minden értelmetlennek tűnt.
Szomorú. Én nem voltam szomorú.
A szomorú olyan kis finom nőkhöz illő szó.
Én egy elbaszott nő voltam.
Annyira elbaszott voltam, hogy csak kevés pillanat volt, amikor tényleg léteztem.

hányszor mondtam hogy a falak az én testembe hámlanak és hogy csak mész vagyok amely elrejti a legcsúnyább repedéseket és repedésből a legtöbb rajtatok maradt és most belefolyok mindenbe amit elhallgattam én vagyok az amit elhallgattam én vagyok a daganat én vagyok az ami kinő ebből a szobából és megfojt bennünket nézem hogy hány kinövése van az éjszakának és melyik közülük az én sötétségem az én rosszindulatú dühöm az én semmim gyűlölöm magam az egyetlen amit jól tudok csinálni az önmagam gyűlölete annyira alaposan és őszintén csinálom ezt hogy soha nem is hittem hogy lenne esélyem

Gyűlölöm magam.
Tudom, hogy meg kellett volna valakinek mondanom. Meg kellett volna próbálnom. Végtére is a fejemben ott az egész világmindenség és okos vagyok, mások helyett is.
Azok a más nők. Az a más én.
Ugyanolyanok, színtelenek. Véresek.
Igaziak.
Fáradtak.
Elbaszottak.
Reménytelen. Úgyis reménytelen minden.
Legalábbis most.
Vagy álmodom? Lehetséges ez?
Hogy ez az állítólagos örökkévalóság csak egy újabb rémálom?

Vajon ennek a széknek épp itt kell lennie? Át kell raknom valahova? Nem nőttétek már ki ezeket a székeket? Nem dobtuk már ki őket? Lehet, hogy

csak beképzeltem magamnak. Ezek kis székek. Ti már nagyok vagytok. Szinte fölnőttek. Mit csináljak ezekkel a székekkel? Valakinek oda kell őket adnom? Mi van, ha mégis kicsik vagytok még? Mindig így rajzoltunk. Mindenki a saját székén.

Mit rajzoltál?

Téged, mami, látod? Ez a fejed. Ez a két kezed, igen. Ez itt a lábad. Ruhád is van. Ez az, ami mindent befed. És a Nap. Ez itt. Napod is van, mami. Nagy, puszta, forró, hatalmas nap, amely folyamatosan termeli ezt a fényt.

Olyan békésen alszotok.
Néha az az érzésem, legszívesebben mindent átaludnátok.
Akkor is, ha épp összedől a világ.
Ha fölébreszt bennünket valami váratlan katasztrófa.
Többször is előfordult, hogy valami nagyot dördült, becsapódott a huzattól az ablak vagy az ajtó, de ti úgy aludtatok tovább, mintha semmi se juthatna be az álmotokba. Meg se rezdültetek. Néha megkérdeztem, mit álmodtatok. De soha nem emlékeztetek rá.

Mindig mélyen aludtatok.

Akkor is, amikor a zaj széttördelte a világot, és a törmelék elborított mindannyiunkat.
Amikor a zaj túlharsogta az értelmet.
Igyekeztem.
Nem sírni.
Nem sikoltozni.
Nem fájni.
Leginkább azon igyekeztem, hogy ne fájjak.

Te erős vagy. Te kőszikla vagy. Te láthatatlan vagy. Téged kőből formáltak. Erősebb vagy annál, mint hogy valakire ráokádd a fájdalmadat. Te erősebb vagy annál, mint hogy fájj azoknak, akiket szeretsz.

Igyekeztem süket, savanyú csönd lenni, amelyre ütésrajok ereszkednek.

Kiabálni akartam. Akartam.
Úgy talán könnyebb lett volna.
Talán valaki korábban meghallotta volna.

De ti alszotok. Olyan szépen alszotok.
És én szégyellem magam.
Annyira szégyellem magam.
Hogy megengedtem, hogy valakik rám emeljék a kezüket.
Ismét.
Rám.

Ti alszotok.

Ki vagyok én, hogy elvegyem a nyugalmatokat?
Alszotok.
Ez volt az egyetlen mentsváram.
Ti alszotok.
A világ fönnmaradhat, látszólag.
Fönnmaradhat.
Ha én hallgatok.
Ha én hallgatok.
Ha én hallgatok.

Vagy csak tettettétek magatokat.

Csak tettettétek magatokat, hogy alszotok?

Csak tettettétek magatokat, hogy alszotok, miközben én sikoltoztam?

Pedig igyekeztem magamban sikoltozni.
Mindig magamban.
Hogy föl ne ébresszelek benneteket.

Lenyeltem a sikolyokat.
A test fölrobbant.
A test magába roskadt.
A test szétfröcskölt a falakon.

És én hallgattam. Belülre sikoltoztam.
Haraptam a számat, az ajkamat.
Sikoltoztam minden szervemnek.
És hallgattam.
Hallgattam.
Olyan jól hallgattam,
hogy azzá a fallá váltam,
amelyhez odacsaptak.

Fal.

Fal.

Fal.

2. APA CSAK VICCEL

a gyerekek az emeleten aludtak
arra gondoltam
nem bánt majd
itt vannak a gyerekek
legalább a gyerekeket nem bántotta soha
mondta
mami menjünk
annyiszor mondta
hogy azt hittem a világ
föltámadhat ebben a szóban
menjünk

menjünk
menjünk

a gyerekek az emeleten aludtak
amikor itt belém fúródott a golyó
vagy kés volt
vagy balta
vagy nem is
nem tudom
egy egész bolygó volt belenyomva a testembe
és a testnek már nem volt helye
a létezésre
ne nézzétek
ne
ne
ne

hogy golyó volt vagy kés
tulajdonképpen nem emlékszem
golyó kés kés golyó
golyó kés kés golyó
golyó kés balta balta
kés golyó golyó balta
ki adna neked pisztolyt

balta kés
kés balta

nem vagyok benne biztos hogy mikor
halunk meg tényleg
mikor volt vajon
az első pofon után
a második pofon után
amikor előttük megragadtál

a hajamnál fogva
azt mondtad megbaszod az anyámat
azt mondtad a feleséged vagyok

a te
feleséged
a tiéd

a feleséged nyelte a pofonokat

a feleséged vért köpött a gyerekeiddel a hasában a feleséged mindenféle istenhez fohászkodott kért hogy hagyd abba sírt és kérlelt térden állva könyörögtem hogy legalább ne előttük verj ne előttük szedj darabokra ne tegyél előttük gyöngévé ne kelljen azt gondolniuk hogy ez az a világ ami rájuk vár én hallgattam miközben te belém nyomtad minden dühödet és én azért fohászkodtam soha ne jusson eszedbe hogy beléjük is nyomhatnád a te feleséged a te sötétséged és a kék-zöld testem már abbahagyta a számolást hogy végül abbahagyja a létezést is

szeretnélek gyűlölni
tényleg szeretném ezt

szeretném ha ők tudnák hogy ez nem az a világ
ami rájuk is vár

a világ nem seb
a világ nem lyuk
a világ nem vér
a világ nem fájdalom
nem nem nem
a világ nem sár
a világ nem fekete
a világ nem az a sötétség
a világ nem a végtelen sötétség

és nem az a fájdalom
és nem az a szomorúság
a világ tényleg nem csak az a kibaszott seb
nem lehet hogy az

nem nem tényleg nem az

el akartunk el kellett volna menni miért nem voltam bátrabb miért vártam és vártam és vártam

vártam hogy egy éjszaka túl hosszúra nyúljon
vártam hogy bátrabb legyek
holnap már más leszek
bátrabb leszek
egyszerűen elmegyünk
de mi lesz ha nem engedi hogy magammal vigyelek benneteket
mi lesz ha elvesz benneteket tőlem
megfenyegetett

annyiszor elmondtad
hogy menjek
de őket nem vihetem
és soha többé nem láthatom őket
nem érhetek hozzájuk
soha többé
hallod-e soha többé
nem fogod látni a gyerekeidet
átkozott kurva
menj csak menj
menj már mire vársz
nélkülük maradok
erre gondod lesz

és hova
hova mehetnék

tudtad hogy nincs hova mennem
tudtad hogy nem tudok hova menni

a fal amivé váltam
nem tudott megmozdulni

mami menjünk tudom édes hamarosan mami mami mami mami istenem hogyan mondhatom el mennyire szeretlek benneteket amikor így elmentem ki fogja nektek megmondani mennyire szeretlek benneteket ki fogja ezután azt mondani hogy szeret benneteket

a feleséged nyelte a balsikereidet
mindazt a zajt ami belőled áradt
arra gondoltam nem lesz ez mindig így
most nem vagy jól
mondtad hogy soha többé
aztán mégis
hogy soha többé
aztán mégis
mondtad bocsáss meg
igen mondtad bocsáss meg
bocsáss meg
bocsáss meg
aztán ütöttél
és ismét azt mondtad
bocsáss meg
és nézted, hogyan török bele az éjszakába
az éjszaka testté vált és én belepárologtam a sötétségbe a te sötétségedbe

én vagyok a hibás hibás vagyok hibás vagyok
te nem lehetsz ez a szörnyeteg
te nem vagy ez a szörnyeteg
én csináltam belőled szörnyet
én provokáltam ezt ki belőled
én intéztem hogy így legyen
igen
én
én
én

a tiéd
igen a tiéd vagyok
a tiéd
a tiéd
na és
a tiéd

egyenként szedd ki a bordáimat
tépd ki a két kezem
nesze
nesze
tépjed

tépjed!

ki fogja őket hazavárni az iskolából
ki segít nekik holnapra becsomagolni
ki mossa ki a ruhájukat
ki ad nekik vacsorát
ki nézi meg velük azt a filmet
ezek komoly és okos gyerekek

ki mondja meg nekik hogy ez csak vér
csak vér
csak halál
nincs semmi baj
csak vér
és egy jelentéktelen vég

ki fürdeti meg őket
ki fésüli meg őket
ki mondja el nekik
hogy könnyű elviselni az ütéseket
hogy nehéz folytatni az életet

hányszor el akartam menni
tudod-e hányszor markoltam azt a kést
hányszor
néztem azt a tükörképet a tükörben és értettem meg
hogy én nem vagyok azok közül való
akik elmennek
még akkor sem amikor okosabb elmenni
erre senki nem tanított meg
időben elmenni
időben elmenni

ki tanítja meg őket
időben elmenni

megvolt hozzá a bátorságom hogy maradjak
vagy nem volt meg hozzá a bátorságom hogy elmenjek
és azt mondtam miattuk
miattuk
és hazudtam magamnak
miattuk
kellett volna elmennem

miattuk kellett volna elmennünk
de hogyan
de hová
amikor csak azokat a falakat ismertem
és minden azokon kívül olyan szörnyű volt
még az ütésektől is szörnyűbb
amelyekre számítani lehetett

ki takarja be őket
ki eteti meg őket
ki mondja meg nekik
hogy a világ nem ilyen sebhelyes
ki puszilja meg őket
ki mondja nekik hogy szereti őket
hogy okosak jók hogy gyönyörűek

ki mondja ki hogy szarházi vagy
és hogy nem kell téged szeretniük
nem nem nem kell szeretnetek
azokat akik rosszat tesznek veletek
nem kell szeretnetek
azokat akik nem tudnak benneteket szeretni
a szeretet nem sötétség
a szeretet nem rossz
a szeretet
minden
ami nem ez

és igen
igen
elmegyünk
hamarosan
igen
mindannyian együtt

menjünk mami
mami
menjünk
mami

mami
menjünk
hová menjünk
annyiszor el akartam ezt mondani nekik
hová hová nincs hová
hogy mondjam el nekik
hogy nem tudom hová lehet menni
és hogyan
hogyan
hogyan

hová menjünk
megtalál
hová
ne nézzétek
ez csak vér

vér
majd lemosom
lemosom

apa csak viccel
apa megint viccel
nem így gondolta
ő jó apa
igen
jó apa
ő öltöztet és etet benneteket
nélküle éheznénk

nélküle szomjaznánk
nélküle nem félnénk és boldogok lennénk
és nem lenne ez az örökös bizonytalanság
menjünk
mami
mami menjünk

és mit kellett volna tennem amikor azt mondta
kurva vagyok
nem fogok hallgatni
mit kellett volna tennem amikor a lányodnak mondtad
ne legyél te is ekkora kurva
és ütésre emelted a kezed
és ha nem teszem oda az arcomat
az övé elé

nem fogok hallgatni

én is szeretlek, életem
igen, te vagy az én életem
ti vagytok a mindenem

menjünk mami
tudom kincsem megyünk majd
megyünk majd

ki mondja meg nekik mekkora az a szakadék ki mondja nekik hogy szereti őket ki szereti őket és mennyi idő elmúlt már ki mondja el nekik hogy az élet nem vér és hogy mindent elmos a víz sírjatok gyerekek a könnyek tisztára mosnak bennünket a mami nem sír hányszor elmondtam már hogy minden rendben van a mami nem sír
pedig el kellett volna mondanom hogy sírok mosson el mindent a víz az a víz amelyet álmodtunk elmenekülünk mami a tengerre elmenekülünk

és fürödni fogunk mindennap hányszor mondtam a szomszédoknak hogy á csak egy kis félreértés tudják

az a véraláfutás
az a törött kar
az a törött borda
az az elbaszott élet

azt kellett volna mondanom hogy sírok sírok sírjatok ne engedjétek hogy a düh eleméssze benneteket ne engedjétek hogy belül összetörjenek benneteket ezek az ütések sírjatok sírjatok amíg ki nem száradtok és utána is tovább sírjatok

3. EZ A TEST, EZ NEM ÉN VAGYOK

Nem vagyok szám. De a rendszer számot csinált belőlem. A rendszer folyton arra kényszerített, hogy megszámláljam a csontjaimat, azokat, amelyek még nem törtek el. Hány ütés? Hány lépés? Hány hallgatás? Vajon belém költözött már egymillió félelem? Mennyi ez, ha elosztom azzal, ami belőlem még megmaradt. Mi a test törésindexe? Hányszor vagyok meg önmagamban? Hány halott énem maradt abban a vértócsában?

Én vagyok a rendszer és én vagyok az istened. Én parancsolom, hogy tűrj. Nem, nem kérek segítséget. Nem keresem a módját, hogyan enyhítsem a bántalmazást. Én állítom elő. Csak az erőszak teszi állandóvá a félelem állapotát. Akarom a tehetetlenségedet. Akarom a bánatodat. Én vagyok a Rendszer, én vagyok a Világ és azt akarom, hogy a sebeink nyitva maradjanak. Mennyi van benned belőled? Hány seb van milliárd test felszínén? Te egy rövid életű szám vagy. Te egy rövid életű hír vagy. Néhány ember a temetésen.

Én nem ez a test vagyok.

Én vagyok minden seb.
A sebet mindig ki lehet tisztítani.
A sebet mindig be lehet gyógyítani.
Én vagyok minden mi.

Én vagyok a zörej, amelyet a pulzáló sejtjeim generálnak.
Én vagyok az írástudatlan szív.

Ez a test, ez nem én vagyok.
Madár vagyok.
Szó vagyok.

Ugrás vagyok.
Az első sejtkezdemény.
Dal vagyok.
Kitaláltak. Várnak rám.
Túl őszinte vagyok. Tudnom kellett volna elmenekülni.
El kellett volna mennem. Vissza kellett volna jönnöm.
Vissza kellett volna mindent adnom neked. Túl gyönge vagyok.

Csillagok. Képzeld, innen oly sok távoli világot láthatunk. Csak a csillagok képesek kisebb elemeket nagyobb elemekké változtatni, és ezzel a világűr végtelen sötétjén át fényt és melegséget küldeni. Mint valami óriási űrbéli anyák. Nem rombolnak, mint mi, de az élet lehetőségét nyújtják a világűr sötétjének. Ha szét is hullanak, életük végén egy új kezdet lehetőségét hagyják maguk után. Képzeld, egyetlen csillagrobbanás fénybe boríthatja az egész galaxist, és utána ugyanazon a helyen gyakran új csillag születik. A mi Napunk is egy régebbi, öregebb csillag gyermeke. Mi is azok vagyunk. Mindaz, ami vagyunk, minden részecskénk belőle származik.

Ez a név, ez nem én vagyok. Minden szó vagyok egyszerre.
A hangos világűrből tévedtem ide.

Az emberek azon részéhez tartozom, akik reggelente elérzékenyülnek a gyerekeik láttán.
Én vagyok az ő megsokszorozott szeretetük.
Én az önmagam iránti gyöngédség kísérlete vagyok. Hallod?
El kellett volna fogadnom ezt a tehetetlenséget
és azt mondani magamnak, hogy képes vagyok mégis megszeretni mindezt,
ami az enyém, mint ahogy őket is
szerettem.

Szeretned kell magadat.
Tudnod kell, mekkora a kezed, a lábad, a szőreid, a hosszú orrod, a terhességi csíkjaid,
hogy mennyire a tiéid és lényegtelenek.

Kit szerethettem volna, ha nem magamat?
Elmulasztottam volna?

Azt mondani magamnak, hogy szeretem magam.

Hogy szép vagyok.

Hogy okos vagyok.

Hogy teljesen oké.

Ha nem tudom a matekot.

Ha nem ismerek más nyelveket.

Hogy oké, ha kettest kapok.
Tényleg, teljesen oké.
Minden oké.

Hogy oké, ha elmenekülök, amikor valaki meg akar ütni.

Hogy néha az a legbátrabb, ha elmegyünk.

Ha nem vagyunk udvariasak. Nem tűrünk. Nem várunk.
Hanem nemet mondunk.

És elmegyünk.
Megszökünk.
Elmegyünk.

Nem vagyok szám.

Nem vagyok ez a test. Én minden test vagyok.
Én vagyok minden seb.
Én vagyok minden mi.

Én vagyok a zaj. A szerelem fehér zaja.
Én vagyok az írástudatlan szív.

Az vagyok. Szív. Tépett. Darabjaira szedett. Szőrös.

Kitalált szív.

Ki fog szeretni, ha nem szereted magadat?

Mi mondja ki, hogy elég volt?

Ez nem vér.

Nem az. Nem az.

Ez önvédelem.

Ez egy próbálkozás, hogy meggyőzzem magunkat.
Hogy valósak vagyunk. Hogy nincs választásunk.
Ez egy próbálkozás, hogy hazudjak magunknak. Hogy lehet ezt jobban is csinálni. Másként.

Ez a test, ez tényleg nem én vagyok.

Megpróbáltam elmenekülni, amikor betörtek.
Olyan sokáig tartottam az ajtót, hogy elzsibbadt a kezem.

És akkor azt mondtam, hogy nem bírom tovább.
És akkor sokáig sírtam.

Milyen nehéz mindig készenlétben tartani a kezünket, hogy valamit megállítsunk.
Milyen fáradt vagyok.

Milyen kibaszottul fáradt vagyok.

Vajon szeretem magam?

Vajon szerethetem magam ezután is?

Te vajon szeretted magad valaha?

Nos?

Amikor rám tör az a sok minden, az ujjaknak az a hangyabolya, amikor megérzem, milyen piszkos vagyok, amikor eszembe jut, hogyan piszkolják össze az ütések a testeket. Ki mossa ki ezt az üledéket? Évekig nem néztem meg a tükörképemet.

Mi van, ha ott lesz valaki, aki mégis szeretni fog engem?

Senki nem tanított meg, hogy a test nem bokszzsák.
Hogy nincs annál nagyobb bűn, mint ha hagyod, hogy megtapossanak.
Senki nem tanított meg, hogy a szerelemnek nem szabad fájnia.
Hogy időben elmeneküljek.
Hogy aki szeret, az tisztel is.

A szerelemnek nem szabad fájnia.

A magány lenne ennek az ára?
Csak az igazi szerelembe egyezni bele?
Vajon mindez annak az ára, hogy olyan kétségbeesetten akartam, hogy szeressen valaki
hogy a végén éppen
ez a hamis szerelem lapított
egyetlen átkozott ponttá?

Szeretem a kezemet.
Mindkettőt.
A két kezemmel viszem a gyerekeimet.
Szeretem a hangomat.
Száz meg száz mesét tud mondani nekik.
Szeretem, hogy erős vagyok.
Hogy gyönge vagyok.
Szeretem, hogy nem hallgattam.
Szeretem, hogy hallgattam.
Amikor aludtatok.
Most szeretem
a kis számat.
A nagy orromat.
A vastag lábamat.
A hasam hurkáit.
A terhességi csíkokat.
Tág hüvelyemet, amelyen a gyerekeim
világra jöttek.

És a halálomat.
Szebb volt az egész életemnél.

A test képes tűrni. A test meghajlik, mint a vessző. Hogy ropogtak a csontjaim, amikor közeledett hozzám. De hallgattak is a csontok, mindenekelőtt. Akkor is, amikor eltörte őket.

Már nem emlékszem az arcodra.
Képzeld, annyi év után, egyszerűen kitöröltelek, olyan eredményesen, hogy csak egy folt maradt belőled.
A kezedre sem emlékszem.
A hangodra se.
A tenyeredre se. Eltűntél.
Eltűntél, mintha soha nem is léteztél volna.
Csak az a vértócsa maradt.
Az a ragacsos folyadék vagy, amellyel álmodom.
Nem vagy több annál.
Én engedtelek ki a testemből.
Én szabadultam meg tőled.

Ez a test, ez nem én vagyok.

Én nem az vagyok, ami megmarad majd, miután minden elrothad majd ebben a magányban.
Én nem az vagyok, ami megmarad majd, miután kiköpik a nevemet.
Én nem az vagyok, ami megjelenik majd a napilapokban, a baleseti krónikában.

Mondhatom már azt, hogy minden oké lesz?

van-e erre jogom egyáltalán van-e jogom bármit is mondani miután oly sokáig hallgattam de innen most látom hogy oly sok élet és oly sok lehetőség van amelyekhez tartozni lehet ti nem az én gyerekeim vagytok ti a saját gyerekeitek vagytok akik az ökölbe szorított kezek ellenére szü-

lettek ti vagytok az a világ amelyre várni érdemes ti vagytok az a fény és szél van és hideg takaróddzatok be gyerekek

megint megfázik a hátatok

itt a mami
ne aggódjatok
a mami
itt a mami

RAJSLI Emese fordítása

SILVIA FEDERICI

Caliban és a boszorkány

(Részletek)

Népességcsökkenés, gazdasági válság és a nők fegyelmezése[1]

Száz év sem telt el azóta, hogy Kolumbusz kikötött az amerikai kontinensen, de a gyarmatosítók álmai a munkaerő végtelen utánpótlásáról (visszhangozva a felfedezők becsléseit „a végtelen számú fáról") összetörtek. Az európaiak halált hoztak Amerikába. A népességfogyás mértéke, mely a gyarmati inváziót kezdetén a régiót érintette, változó volt, a tudósok azonban szinte egybehangzóan „amerikai holokauszt"-ról beszélnek. David Stannard szerint a hódítás utáni században a populáció 75 millióval csökkent egész Dél-Amerikában, amely a népesség 95 százalékát jelenti (STANNARD 1992: 268–305). Hasonló becslést tesz Andre Gunder Frank is, aki így ír: „kicsivel több mint egy évszázad alatt az indián populáció 90 százalékkal csökkent, sőt 95 százalékkal Mexikóban, Peruban és néhány más térségben" (FRANK 1978: 43). Mexikóban a népesség „az 1519-ben mért 11 millióról 6.5 millióra esett vissza 1565-re, majd 2.5 millióra 1600-ra" (WALLERSTEIN 1974: 89). 1580-ra „a betegség a spanyolok brutalitásával párosulva kiirtotta és elüldözte az Antillák, valamint Új Spanyolország (New Spain) alföldjének, Peru és a karibi partok népességének többségét (CROSBY 1972: 38), és nem sokkal később eltörölt a föld színéről még több embert Brazíliában. Az egyház ezt a népirtást isteni büntetésnek tartotta az indiánok bestiális viselkedéséért" (WILLIAMS 1986: 138), ám gazdasági következményei sem voltak közömbösek. Ráadásul az 1580-as évekre már Nyugat-Európában is fogyni kezdett a népesség, és ez folytatódott egészen a 17.

századig, Németországban tetőzve, ahol is a populáció egyharmada tűnt el. A pestisjárvány (1345–1348) kivételével ez volt az egyik legjelentősebb népesedési válság, és a statisztikák, bár szörnyűek, csak egy részét mondják el a történetnek. A fekete halál a szegényeket sújtotta. Nem a gazdagok voltak, akik odavesztek, amikor a betegség elérte a városokat, hanem a kétkezi munkások, a béresek és a csavargók (KAMEN 1972: 32–33). Olyan nagy számban haltak meg, hogy holttesteik szegélyezték az utcákat, és a hatóságok lelepleztek egy összeesküvést, felbujtva a népet, hogy vegyék üldözőbe a gonosztevőket.

A népességfogyásért az alacsony születési rátát kárhoztatták, valamint a szegények vonakodását a gyerekvállalástól. Hogy mennyire állta meg a helyét ez a vád, nehéz megmondani, mivel a demográfiai adatfelvétel a 17. század előtt meglehetősen egyenetlen volt. Amit viszont tudunk, az az, hogy a 16. század végére a házasodási életkor minden társadalmi osztályban emelkedett, és hogy ugyanebben az időszakban az elhagyott gyermekek száma – egy új jelenség – szintén nőni kezdett. Ismeretesek az elöljárók sirámai, akik a pulpitusról vádolták meg az ifjakat, hogy azért nem házasodnak és sokasodnak, hogy ne hozzanak a világra több éhes szájat annál, mint amennyit etetni tudnak. A demográfiai és gazdasági krízis tetőpontjai az 1620-as és 1630-as évtizedek voltak. Európában éppúgy, mint a gyarmatokon, a piacok zsugorodtak, a kereskedelem leállt, a munkanélküliség terjedt, és egy időre fennállt a lehetősége annak, hogy a fejlődő kapitalista gazdaság összeomolhat. Ekkorra az európai és a gyarmati gazdaságok integrációja elérte azt a pontot, amelytől a krízis kölcsönhatása nagyon felgyorsította a pályáját. Ez volt az első nemzetközi gazdasági válság. „Mindenre kiterjedő (generális) recesszió" volt, ahogyan a történészek nevezték (KAMEN 1972: 307; HACKETT FISCHER 1996: 91). A munkaerő, a népesség és a vagyon felhalmozása közötti kapcsolat a politikai viták és stratégiák előterébe kerül, így létrehozva a népességszabályozás és egyfajta biohatalmi rezsim első elemeit. Az alkalmazott koncepció durvasága, amely összetévesztette a „nagy népsűrűséget" a „népességgel", valamint az állam büntetési eszközeinek brutalitása, amely megakadályozta a népesség növekedését, nem téveszthet meg bennünket ebben a tekintetben.

Azt állítom tehát, hogy a 16. és 17. századi népesedési válság – nem pedig az éhezés korszakának vége a 18. századi Európában (ahogyan Foucault állította) – volt az, ami a reprodukciót és a népességnövekedést állami üggyé és az intellektuális diskurzus elsődleges tárgyává tette. A boszorkányüldözés felerősödése és az új fegyelmező eszközök, melyeket az állam alkalmazott ebben az időszakban a szaporodás szabályozására, és hogy megtörje a nők saját reproduktív potenciálja feletti kontrollját, szintén erre a válságra vezethetők vissza. Ennek az érvelésnek a bizonyítása körülményes, el kell ugyanis ismernem, hogy más faktorok is hozzájárultak az európai hatalmi struktúra abbéli szándékához, hogy szigorúbban szabályozza a nők szaporodási funkcióit. Ezek között meg kell említenünk a tulajdoni és a gazdasági viszonyok növekvő privatizálását, ami (a burzsoáziában) újfajta szorongást keltett az apasággal és a nők irányításával kapcsolatban. Ehhez hasonlóan, abból a vádból, mely szerint a boszorkányok gyerekeket áldoztak fel az ördögnek – ez a 16. és 17. századi nagy boszorkányperek egyik kulcsmotívuma – nemcsak a népességcsökkenés problematikáját olvashatjuk ki, hanem a vagyonos osztályok félelmét is alárendeltjeiktől, különösen az alsóbb osztálybeli nőktől, akik – mint szolgák, javasasszonyok, gyógyítók – számos lehetőséggel rendelkeztek, hogy belépjenek munkaadóik házába és ártsanak nekik. Nem lehet egyszerű egybeesés mindazonáltal, hogy ugyanabban a pillanatban, mikor csökkenni kezdett a népesség és megszületett az ideológia, amely hangsúlyozta a munkaerő központi szerepét a gazdaságban, súlyos büntetéseket vezettek be Európa törvénykönyveiben a „reproduktív bűnöket" elkövető nőkkel szemben.

A demográfiai krízis kísérő fejleménye, az expanzionista népesedési elmélet és a népességnövekedést népszerűsítő szabályzatok bevezetése jól dokumentált. Az az eszme, hogy a polgárok száma határozza meg egy nemzet gazdagságát, a 16. századra egyfajta társadalmi axiómává vált. „Véleményem szerint – írja a francia politikai gondolkodó és démonológus, Jean Bodin – sosem kell attól tartanunk, hogy túl sok tárgyunk (subject – ebben az esetben alanyt és állampolgárt is jelent) vagy túl sok állampolgárunk (citizen) van, hiszen a nemzetközösség ereje emberekből áll" (BODIN 1955: II.). Az olasz közgazdász, Giovanni Botero kifinomul-

tabban állt hozzá a kérdéshez, felismerve az egyensúly szükségességét az emberek száma és a létfenntartás eszközei között. Kijelentette ugyanakkor, hogy „a város nagyszerűsége" nem fizikai méretétől vagy falainak kerületétől függ, hanem kizárólag lakóinak számától. IV. Henrik mondása szerint „a király ereje és vagyona a polgárainak (citizens) számában és vagyonában rejlik", és ez kiválóan összegzi korának demográfiai gondolkodását.

A népesedéssel kapcsolatos aggályok kimutathatóak a reformáció programjában is. A hagyományos keresztényi hűség (chastity – szűziesség) felmagasztalását elvetve, a protestánsok felértékelték a házasságot, a szexualitást és a nőket is reproduktív kapacitásuk miatt. A nőre „szükség van, hogy elhozza az emberi faj felemelkedését", ismerte el Luther, utalva arra, hogy „akármilyen gyengék is, a nők birtokolnak egy erényt, mely mindent felülír: van méhük, és szülni tudnak" (KING 1991: 115). A népességnövekedés támogatása a merkantilizmus felemelkedésével ért el csúcsára, amely a nagy lakosságszámot tekintette a nemzeti jólét kulcsának.

A merkantilizmust mint durva gondolatmenetet sokszor elvetette a fősodrú közgazdaságtan, azon feltételezése miatt, mely szerint egy nemzet gazdagsága munkásai számával és a rendelkezésükre álló pénzzel arányos. A kíméletlen eszközök, melyeket a merkantilisták alkalmaztak az emberek munkára kényszerítésére, hozzájárultak rossz hírnevükhöz, mivel a legtöbb közgazdász fenn óhajtja tartani azt az illúziót, hogy a kapitalizmus inkább a szabadságot támogatja, mint a kényszerítést. A merkantilista osztály volt, amelyik kitalálta a dologházakat, vadászott a csavargókra, elszállította a bűnözőket az amerikai gyarmatokra, és befektetett a rabszolga-kereskedelembe, mialatt bizonygatta „a szegénység hasznosságát" és a lustaságról mint a társadalom betegségéről szónokolt. Ezek miatt nem ismerték fel, hogy a merkantilista elméletben és gyakorlatban találjuk meg a legegyértelműbb feltételeit az eredeti tőkefelhalmozásnak, valamint az első kapitalista irányelvet, amely a munkaerő-reprodukció problémáját célozza meg. Ennek az irányelvnek volt egy „intenzív" oldala, amely benne foglaltatik a totalitárius rezsimek előírásaiban is, és amely minden eszközt felhasznált, hogy a maximá-

lis munkát sajtolja ki minden egyes személyből, tekintet nélkül korára és állapotára. Volt viszont egy „extenzív" oldala is, amely benne foglaltatott abban az erőfeszítésben, hogy kiterjessze a népesség méretét, ezzel együtt a hadseregét és a munkaerőét is. Ahogyan Eli Heckscher megjegyzi, „majdhogynem fanatikus vágy uralkodott minden országban a népesség növelésére a merkantilizmus tetőzésének időszakában, a kései 17. században" (HECKSCHER 1965: 158). Ezzel együtt az emberi lényekről egy új koncepciót is magukévá tettek (took hold), nyersanyagként ábrázolva őket, mint az állam munkásai és tenyészállatai (breeders) (SPENGLER 1965: 8).

Franciaországban és Angliában azonban még a merkantilista elmélet fénykora előtt bevezetett az állam egy sor népszaporulat-serkentő intézkedést, amelyek a közsegéllyel együtt a kapitalista reproduktív szabályozás magját alkották. Olyan törvényeket hoztak, melyek díjazták a házasságot és büntették a cölibátust, és amelyek a kései Római Birodalomban erre a célra hozottakat vették alapul. A családnak újfajta funkciót adtak, mint azon kulcsfontosságú intézménynek, mely biztosítja a vagyon továbbörökítését és a munkaerő újratermelését. Mindeközben elkezdődött a demográfiai adatfelvétel és az állam beavatkozása a szexuális életbe, a szaporodásba és a családalapításba. De a fő kezdeményezés, amellyel az állam a születési rátát helyre kívánta állítani, egy valóságos háború indítása volt a nők ellen, amely megtörni szándékozta az irányítást, mellyel azok saját testük és reproduktív potenciáljuk felett rendelkeztek. Ezt a háborút elsősorban a boszorkányüldözésen keresztül folytatták, amely szó szerint démonizálta a fogamzásgátlás minden formáját és a nem nemzési célú szexualitást, miközben azzal vádolták meg a nőket, hogy gyerekeket áldoznak az ördögnek.

Ám ehhez az is kellett, hogy újradefiniálják, mi számít reproduktív bűnnek. Így a 16. század közepétől kezdve, mire a portugál gályák visszatértek Afrikából az első rabszolgaszállítmányokkal, az összes európai kormány elkezdte bevezetni a legszigorúbb büntetéseket a fogamzásgátlás, az abortusz és a magzatgyilkosság ellen. Utóbbit némi elnézéssel kezelték a középkorban, legalábbis a szegény asszonyok esetében, ám ekkorra főbenjáró bűnné vált, és keményebben torolták meg, mint

a legtöbb férfi bűnt. A 16. századi Nürnbergben az anya által elkövetett magzatgyilkosságért vízbefojtás járt. 1580-ban, mikor három magzatgyilkosságért elítélt nő levágott fejét tették közszemlére, a büntetés lefejezés volt (KING 1991: 10). Újfajta megfigyelést is alkalmaztak annak érdekében, hogy biztosíthassák, hogy a nők ne szakíthassák meg a terhességüket. Franciaországban királyi rendelet kötelezte a nőket, hogy nyilvántartásba vetessék terhességüket, és halálra ítélték azokat, akiknek a magzata a keresztelés előtt elhalálozott egy eltitkolt terhesség után, akár bizonyítható volt bármilyen bűntett, akár nem. Hasonló törvényeket hoztak Angliában és Skóciában 1624-ben és 1690-ben. Besúgóhálózatot üzemeltettek, hogy megfigyeljék a lányanyákat, és megvonjanak tőlük mindenféle támogatást. Még szállást adni is illegális lett ezeknek a nőknek, mivel attól tartottak, hogy így megszökhetnek a nyilvános megszégyenítés elől. Azok pedig, akik barátkoztak velük, szintén nyilvános megszégyenítésnek voltak kitéve (WIESNER 1993: 51–52; OZMENT 1983: 43). A fentiek következtében a nőket nagy számban kezdték üldözni, és többet végeztek ki a 16. és 17. században magzatgyilkosságért, mint bármely más bűnért, kivéve a boszorkányságot, amely vádat szintén a gyerekek meggyilkolására, illetve a reproduktív normák másfajta megsértésére építették. A magzatgyilkosság és a boszorkányság esetében jellemzően hatályon kívül helyezték azokat a törvényeket, melyek amúgy a nők törvényes felelősségét korlátozták. Ez azt jelenti, hogy Európában ekkor léphettek be először a nők a tárgyalóterembe törvényesen felnőttként, a saját nevükben, ám megvádolva boszorkánysággal és magzatgyilkossággal.

A gyanú árnyéka, amely a bábákra vetült ebben az időszakban – és amely végül megnyitotta a szülőszoba ajtaját a férfi orvosok előtt –, inkább a hatóságok magzatgyilkosságtól való félelmében gyökerezett, mint a bábák állítólagos hozzá nem értésével kapcsolatos aggodalmakban. A bábák marginalizálásával elkezdődött az a folyamat, melynek során a nők elvesztették az utódnemzéssel kapcsolatos kontrolljukat, és mozgásterüket a magzat kihordásának passzív szerepére redukálták, miközben a férfi orvosokra kezdtek úgy tekinteni, mint a valódi „életadókra" (akár a reneszánsz mágusok alkímiai álmodozásaiban). Ezzel

párhuzamosan egy újfajta szülészeti gyakorlat kezdett dominálni, melyben a vészhelyzet során a magzat életét helyezték az anyáé elé. Hogy ez megvalósulhasson, azon nők, akik hagyományosan a szülőágy körül csoportosultak, voltak az elsők, akiket az új praxis kitiltott a szülőszobából, a bábákat pedig az orvos ellenőrzése alá vonták, vagy eleve azért vették fel őket, hogy feladatuk a szülő nők felügyelete legyen. Franciaországban és Németországban a bábáknak az állam kémjeivé kellett válniuk, ha folytatni akarták mesterségüket. Elvárták tőlük, hogy jelentsenek minden új születést, hogy kutassák fel a házasságon kívül született gyerekek apját, és vizsgálják meg azokat az asszonyokat, akik gyaníthatóan titokban szültek. Mikor a templom kapujában gyermeket találtak, akkor azokat a gyanúba keveredett helyi nőket is ellenőrizniük kellett, akik a szoptatás bármilyen jelét mutatták (WIESNER 1933: 52). Hasonló jellegű együttműködést vártak el a rokonoktól és a szomszédoktól is. A protestáns országokban a szomszédoknak kémkedniük kellett a nők után, és minden releváns, a szexuális életre vonatkozó részletről szólniuk kellett a hatóságoknak: ha egy nőt férfi látogatott meg, míg a férje távol volt, vagy belépett egy házba egy férfival, és becsukta mögötte az ajtót (OZMENT 1983: 42–44). Németországban a pronatalista keresztes hadjárat olyan méreteket öltött, hogy a nőket megbüntették azért, ha nem tettek elég nagy erőfeszítést gyermekszülés közben, vagy nem mutattak kellő lelkesedést utódaik iránt (RUBLACK 1996: 92).

Ezen alapelveknek két évszázadra kiható következményei voltak, melyek az utódnemzéshez láncolták a nőket (Európában magzatgyilkosságért még a 18. század végén is kivégezték őket). Míg a középkorban az asszonyok számos fogamzásgátlási módszerhez hozzáférhettek, és megkérdőjelezhetetlen kontrollt gyakorolhattak a szülés folyamatában, ettől kezdve a méhük köztulajdonná vált, amelyet a férfiak és az állam felügyeltek, és az utódnemzést közvetlenül a kapitalista felhalmozás szolgálatába állították. Ebben az értelemben a nyugat-európai nők sorsa az eredeti tőkefelhalmozás idején hasonló volt az amerikai gyarmati ültetvények rabszolgáiéhoz, akiket – különösen az atlanti rabszolga-kereskedelem 1807-es betiltása után – arra kényszerítettek a gazdáik, hogy az új munkások inkubátorai legyenek.

Ennek az összehasonlításnak nyilvánvalóan komoly korlátai vannak. Az európai nőket nyíltan nem tehették ki szexuális visszaéléseknek – míg a proletár nőket következmények nélkül meg lehetett erőszakolni, és még meg is büntették őket emiatt. Azt sem kellett fájdalmak közepette végignézniük, ahogy a gyerekeiket elszakítják tőlük és eladják az emberkereskedők. A rájuk kényszerített szülésekből származó gazdasági profit is sokkal rejtettebb maradt. Ebben az értelemben a rabszolganők helyzete sokkal nyíltabban feltárja a kapitalista tőkefelhalmozás logikájának működését. A különbségek ellenére a női testet mindkét esetben a munkaerő reprodukciójának eszközévé tették, és a munkaerő expanziója miatt ennek olyan tempót diktáltak, amelyre a nőknek nem lehetett ráhatásuk. Az eredeti tőkefelhalmozásnak ez az aspektusa hiányzik Marx elemzéséből. Kivételt képez megjegyzése a *Kommunista kiáltvány*ban a nő hasznáról a burzsoá családban – mint az örökösök letéteményese, aki szavatolja a vagyon továbbadását –, de Marx sosem ismerte el, hogy az utódnemzés a kizsákmányolás és így az ellenállás terepévé is válhat. Nem gondolt arra, hogy a nők akár vissza is utasíthatnák a reprodukció kényszerét, és hogy ez a visszautasítás része lehetne az osztályharcnak. A *Grundrisse*ben (MARX 1973: 100) azt állította, hogy a kapitalista fejlődés a népességszámtól függetlenül halad előre, mert a munka produktivitásának növekedése folytán a munkaerő, amit a tőke kizsákmányol, folyamatosan csökken a „konstans tőkéhez" képest (ami pedig az, amit a tőke a gépesítésbe és más egyéb gyártási eszközökbe fektet), ami ebből következően meghatározza a „népességi többletet". De az a dinamika, amit Marx úgy határoz meg, mint „a kapitalista termelési módra jellemző népesedés törvénye" (Tőke, 1. kötet: 689), csak akkor tudna érvényesülni, ha a szaporodás egy tisztán biológiai folyamat lenne, vagy egy olyan aktivitás, amely a gazdasági változásokra automatikusan reagál, így a tőkének és az államnak nem kell aggódnia amiatt, hogy „a nők sztrájkolni fognak a gyerekszülés ellen". Valójában ez csupán Marx feltételezése volt. Elismerte, hogy a kapitalista fejlődéshez társul egyfajta népességnövekedés, amelynek alkalomadtán az okait is tárgyalta. De, ahogyan Adam Smith is, ezt a gyarapodást a gazdasági növekedés „természetes velejárójának" látta, és a *Tőke* első kötetében ismételten szembeállította a

„többlet népesség" meghatározottságát a népesség „természetes növekedésével". Hogy a szaporodás vajon miért inkább egy „természeti tény", mint egy történelmileg meghatározott tevékenység, melyet különböző érdekek és hatalmi viszonyok határolnak körül – ezt a kérdést nem tette fel. Az sem merült fel benne, hogy a nőknek és a férfiaknak eltérő érdekeik lehetnek a gyerekvállalás kérdésében, és ezt a cselekvést nemi szempontból neutrális, differenciálatlan folyamatként kezelte. Valójában viszont addig, amíg a szaporodás és a népesedés automatikussá vagy „természetessé" változik, az állam a kapitalista fejlődés minden fázisában szabályozáshoz és kényszerítéshez folyamodott azért, hogy kiterjessze vagy redukálja a munkaerőt. Különösen igaz volt ez a kapitalizmus felívelésének idején, mikor a munkások csontja és izma volt az elsődleges termelési eszköz. De később is – egészen mostanáig – az állam nem sajnálta az erőfeszítést, hogy kicsavarja a nők kezéből a reprodukció feletti kontrollt, és meghatározza, mely gyerekek születhetnek meg, hol, mikor és hányan. Ebből következik, hogy a nőket gyakran kényszerítették az utódok létrehozására akaratuk ellenére, elidegenítve ezzel őket a saját testüktől, a szülésüktől[2] és a gyerekeiktől, mindezt mélyebbre hatóan, mint ahogyan a munkásokkal szemben általában felléptek (MARTIN 1981: 19–21). Leírhatatlan az a gyötrelem és elkeseredés, melyet a nők átéltek, mikor a testük ellenük fordult, ahogyan az gyakran megtörténik egy nem kívánt terhesség során. Ez különösen igaz volt azokban az esetekben, mikor a házasságon kívüli terhességeket büntették, és mikor a gyermekvállalás egy nőt társadalmi kirekesztésnek, vagy akár a halálnak tehette ki.

A nők munkájának leértékelése

A nő saját reprodukciója feletti kontrolljának kriminalizálása olyan jelenség, amelyről nem lehet eleget beszélni, egyrészt a nőkre gyakorolt hatásai, másrészt a kapitalista munkaszervezésbeli következményei miatt. Jól dokumentált a tény, hogy a középkorban a nőknek sokféle fogamzásgátló eszköz állt a rendelkezésükre: nagyrészt gyógynövények, melyekből főzeteket és „pesszáriumot" (kúpot) ké-

szítettek a menstruáció előrehozatalára, esetleg azért, hogy előidézzék a vetélést vagy a meddőséget. John Riddle amerikai történész az *Éva gyógynövényei: A fogamzásgátlás története a nyugati orvoslásban* című könyvében terjedelmes katalógust tár elénk azokról a hatóanyagokról, amelyeket a kívánt hatások elérése érdekében használtak. A fogamzásgátlás kriminalizálása megfosztotta a nőket attól a tudástól, amelyet nemzedékről nemzedékre adtak tovább, és amely valamennyi autonómiát biztosított nekik a gyerekvállalással kapcsolatban. Úgy tűnik azonban, hogy bizonyos esetekben ez a tudás nem veszett el, csupán a föld alá (illegalitásba) kényszerült, mégis, mikor a fogamzásgátlás újra megjelent a társadalmi színtéren, ezek a módszerek már nem olyan típusúak voltak, mint amiket a nők korábban használtak, hanem specifikusan férfiaknak alkották meg őket. Hogy ennek a változásnak milyen demográfiai következményei lettek, az egy olyan témakör, amelyet most nem fogok kifejteni, de ennek kapcsán is Riddle munkájára hivatkozom. Ezen a ponton csak azt szeretném hangsúlyozni: az által, hogy az állam megtagadta a nőktől a testük, a reprodukciójuk feletti kontrollt, megtagadta tőlük a fizikai és pszichológiai teljesség legalapvetőbb feltételét, és az anyaságot a kényszermunka státuszára redukálta, ráadásul reproduktív munkára kényszerítette őket korábban ismeretlen módszerekkel. Nyomást gyakorolt a nőkre, hogy akaratuk ellenére hozzanak létre utódokat (ahogyan egy 1970-es évekbeli feminista dal megfogalmazta), de „kényszeríteni őket, hogy gyerekeket csináljanak az államnak" csak részben határozta meg a nők funkcióját az új nemi munkamegosztásban. Ennek egyik kiegészítő aspektusa volt, hogy a nőket mint nem-munkásokat határozzák meg, amely folyamatot sokat tanulmányozták feminista történészek, és amely a 17. századra közel kiteljesült. Ezekben az időkben a nők lába alól kicsúszott a talaj még azokkal a munkákkal kapcsolatban is, amelyekhez előjoguk volt, mint a sörfőzés vagy a bábaság, ahol foglalkoztatásukat új megszorítások korlátozták. A proletár nőknek különösen nehéz lett más munkát találniuk alacsony státuszúakként, úgy mint háziszolga (amely ekkoriban a női munkaerő harmadát tette ki), bérmunkás, szövőnő, kötő, hímző, házaló, dajka. Ahogyan (többek közt) Merry Wiesner tudomásunkra hozza, népszerű lett az a feltételezés (a

jogban, az adózás terén, a céhes rendeletekben), hogy a nőknek nem kellene a házukon kívül dolgozniuk, és csak olyan termelésben kellene részt venniük, amellyel a férjüknek segítenek. Sőt, azt is állították, hogy bármit dolgozik is a nő az otthonában, az nem számít munkának, és értéktelen még akkor is, ha annak produktuma piacra került (WIESNER 1993: 83). Így, ha egy nő varrt néhány ruhát, az „házimunkának" vagy „háztartásvezetésnek" számított, abban az esetben is, ha ezek a ruhák nem a család számára készültek, ám ha ezt a saját háztartásán kívül csinálta, akkor is kevesebbet fizettek neki, mint egy férfinak, annyit pedig sohasem, amennyi elég lett volna ahhoz, hogy megéljen belőle. Ekkorra már a házasságra úgy tekintettek, mint a nők valódi hivatására, és azt, hogy egy nő nem tudja magát egyedül eltartani, olyan biztosra vették, hogy amikor egy egyedülálló nő megpróbált letelepedni egy faluban, elüldözték akkor is, ha pénzt keresett.

A földek elkobzásával együtt ez a bérfoglalkoztatás terén megvalósult hatalomvesztés vezetett a tömegessé váló prostitúcióhoz. Ahogyan Le-Roy Ladurie számot ad róla, a prostituáltak számának növekedése mindenfelé látható volt Franciaországban. Avignonban és Narbonne-ban „strichelő nők" (femmes de debauche) tették közszemlére magukat a városkapuknál, „a vöröslámpás negyedekben és a hidakon 1594-re a szégyenletes üzletelés úgy virágzott, mint soha előtte" (LEROY LADURIE 1974: 112–113). Hasonló volt a helyzet Angliában és Spanyolországban, ahol a városokba mindennap szegény nők érkeztek vidékről, és előfordult, hogy a kézművesek feleségei is így egészítették ki a család jövedelmét. 1631-ben Madridban rendeletet adtak ki a hatóságok, megbélyegezve a problémát. A csavargó nőkre panaszkodtak, akik a városok utcáin, sikátoraiban, tavernáin csavarogtak, arra csábítva a férfiakat, hogy bűnbe essenek velük (VIGIL 1986: 114–115). A prostitúció azonban korábban lett a fő megélhetési formája nők tömegeinek, mint ahogy az intézményi hozzáállás megváltozott volna irányába. Míg a késő középkorban hivatalosan elfogadták, mint szükséges rosszat, és a prostituáltak magas kereseti kategóriába tartoztak, a 16. században ez a szituáció megfordult. Egy erősen nőgyűlölő környezetben, amelyet a reformáció térnyerése és a boszorkányüldözés jellemzett, a prostitúciót először új-

fajta szigorítás alá vetették, majd kriminalizálták. 1530 és 1560 között a városi bordélyházak mindenütt bezártak, és a prostituáltak, főként az utcaiak, komoly büntetésben részesültek, például száműzték, megkorbácsolták őket, és a megtorlás más kegyetlen módszereit alkalmazták velük szemben. Ezek között volt a boszorkányfürdetés (ducking stool), az akabuszád, „a grimasz színháza" (a piece of grim theatre), ahogy azt Nickie Roberts említi – ahol az áldozatokat megkötözték, néha ketrecbe kényszerítették, és aztán egy folyóba vagy tóba merítették, míg meg nem fulladtak (ROBERTS 1992: 115–116). Mindeközben a 16. században Franciaországban egy prostituált megerőszakolása nem számított bűncselekménynek. Madridban úgy döntöttek, hogy a női csavargóknak és a prostituáltaknak nem szabadna az utcán lenniük és ott aludniuk, ezért ha elkapták őket, száz botütés volt a büntetésük, hat évre kitiltották őket a városból, és le kellett borotválniuk a fejüket és a szemöldöküket.

Minek köszönhető ez a drasztikus támadás a női munkások ellen? És hogyan kapcsolódik a nők kizárása a társadalmilag elismert foglalkozásokból és a pénzügyi viszonyokból ahhoz, ahogyan az anyaságot rájuk kényszerítették, és az akkor tömegessé váló boszorkányüldözésekhez? Ha a jelenségre a jelen nézőpontjából tekintünk, a nők négy évszázadnyi kapitalista fegyelmezése után, a válasz nem magától értetődő. Habár a nők bérmunkáját, házimunkáját és (fizetett) szexuális munkáját még ma is túl sokszor egymástól elkülönítve vizsgálják, most már olyan helyzetben vagyunk, hogy megértsük, a diszkrimináció, amit a nők bérmunkásként elszenvedtek, közvetlenül abból a funkciójukból fakadt, amelyet az otthonaikban fizetetlen munkásként betöltöttek. Így hát összeköthetjük a prostitúció betiltását és a nők eltávolítását a szervezett munkahelyekről a háziasszony és a család – mint a munkaerő újratermelésének színhelye – szerepmodelljének megalkotásával. Mindazonáltal elméleti és politikai szempontból az az alapvető kérdés, milyen feltételek kellettek ahhoz, hogy ez a lealacsonyítás lehetséges legyen, milyen társadalmi erők támogatták, melyek voltak bűnrészesek ebben. A válasz az, hogy fontos faktor volt a nők munkájának leértékelésében az, amikor a kisiparosok kezdeményezték a késő 15. században, hogy kizárják a női munkásokat a műhelyeikből, feltételezhetően azért, hogy megvédjék magukat

a kapitalista kereskedők visszaéléseitől, akik olcsóbban foglalkoztatták a nőket. A kézművesek ezen irányú erőfeszítéseinek bőséges bizonyítéka maradt. Olaszországban, Franciaországban és Németországban a bérmunkások petíciókat írtak a hatóságoknak, hogy ne hagyják a nőket versenyezni velük, tiltsák el őket a munkavégzéstől, sztrájkoltak, ha ezeket a rendeleteket nem hozták meg, és visszautasították, hogy olyan férfiakat alkalmazzanak, akik nőkkel is dolgoztak. Úgy tűnik tehát, hogy a kisiparosoknak szintén érdekükben állt a nőket a házimunkára korlátozni, „mivel az adott gazdasági nehézségek miatt a körültekintő háztartásvezetés a feleség részéről" szükséges feltételévé vált a csőd elkerülésének és a saját bolt fenntartásának. Sigrid Brauner (akitől az előbbi idézet származik) ír erről a társadalmi szabályról, amelyben a német kézművesek kiegyeztek (BRAUNER 1995: 96–97). A nők próbáltak ellenállni a támadásnak, de – szembesülve a férfi munkások velük szembeni megfélemlítő stratégiával – elbuktak. Amelyikük a saját otthonán kívül dolgozni merészelt, például a közterekeken vagy a piacokon, azt szexuálisan agresszív hárpiaként, sőt „szajhaként", „boszorkányként" ábrázolták (HOWELL 1986: 182–183). Bizonyítékok vannak arra is, hogy a késő 15. századi nőgyűlöleti hullám – amely az európai városokban tetőzött, és abban a férfi megszállottságban tükröződött, amelyet a „nadrágért folyó harcként" írhatunk le, vagyis az engedetlen feleség populáris irodalomban is megjelenő karakterével, aki megüti a férjét, és a hátán lovagol – abból az (önpusztító) szándékból eredt, hogy eltávolítsák a nőket a közterekről és a piacokról. Másrészt ez a szándék nem ért volna célba, ha a hatóságok nem segítettek volna benne. De nyilvánvalóan úgy látták, az ő érdekük is, hogy így tegyenek. Ahhoz, hogy a lázadásra hajlamos bérmunkásokat megbékítsék, a nők eltávolítása az iparosságból nyújtotta a szükséges bázist, ezért kellett rögzíteni a helyüket a reproduktív munkában és az alacsony bérezésű háziiparban.

Nők: az új közjavak és a kárpótlás az elvett földért

A földek privatizációjával együtt az iparosok és a városi hatóságok közötti szövetség volt az, amely az új nemi munkamegosztást, avagy az új

„nemi szerződést" formába öntötte, mely a nőket – mint anyákat, feleségeket, lánygyermekeket, özvegyeket – úgy határozta meg, hogy elfedje munkabeli státuszukat, miközben a férfiaknak szabad hozzáférést adott a nők testéhez és munkaerejéhez, valamint gyermekeik testéhez és munkaerejéhez. Ezen új társadalmi-nemi szerződés szerint a nő lett a kárpótlás a férfi munkások számára a földek elkülönítéséért. A nő így a legalapvetőbb termelőeszköz lett, olyan köztulajdon, amelyet bárki birtokolhatott és használhatott akarata szerint. A primitív eltulajdonítás visszhangjai hallatszanak a „közös nő" fogalmában (KARRAS 1989), amelyet azokra használtak a 16. században, akik magukat prostituálták. De az új munkaszervezésben minden nő (akiket nem a burzsoá férfiak privatizáltak) közjóvá vált, mivel a nők tevékenységét nem-munkaként definiálták. A női munka tehát egyfajta természeti erőforrásnak kezdett tűnni, mindenki számára elérhetőnek, mint a levegő, melyet belélegzünk és a víz, melyet megiszunk. A nők számára ez történelmi vereség volt. A nők kézműiparból való kiűzésével és a reproduktív munka leértékelésével a szegénység elnőiesedett, és hogy megerősítse a nők munkájának férfiak általi „elsődleges eltulajdonítását", új patriarchális rend épült ki, kettős függésre kényszerítve ezzel a nőket: a munkáltatóktól és a férfiaktól is függtek. A tény, hogy az egyenlőtlen hatalmi viszonyok nők és férfiak között már a kapitalizmus megjelenése előtt is léteztek, ahogyan a diszkriminatív nemi munkamegosztás is, nem von le az értékelésünkből. A prekapitalista Európában enyhítette a nők alárendeltségét, hogy volt hozzáférésük a közjavakhoz és a köztulajdonban lévő eszközökhöz, míg az új kapitalista rezsimben a nők maguk váltak köztulajdonná, a munkájukat pedig természeti erőforrásnak tekintették, amely a piaci viszonyokon kívül esett.

A bér patriarchátusa

A családban is jelentős változások játszódtak le: ebben az időszakban vált le a nyilvános szféráról, és kezdte el felvenni modern jelentését mint a munkaerő újratermelésének központja. A piac ellentéteként, a társadalmi viszonyok privatizálásának eszközeként, legfőképp pedig a kapi-

talista fegyelmezés és a patriarchális uralom propagandaeszközeként a család az eredeti tőkefelhalmozás időszakában emelkedik fel mint a legfontosabb intézmény a nők munkájának kisajátításához és elrejtéséhez. Különösen jól látjuk ezt, mikor a munkásosztálybeli családra tekintünk. Ez a téma eddig nem kapott elegendő tudományos figyelmet. Korábban a vagyonos férfi családján volt a hangsúly, valószínűleg azért, mert a tárgyalt időszakban ez volt a domináns forma, valamint a szülői és házastársi viszonyok modellje. Itt tehát több érdek kapcsolódott a családhoz mint politikai intézményhez és mint munkahelyhez. Amit kiemeltünk tehát, az az új burzsoá család, amelyben a férj képviseli az államot, így feladata fegyelmezni és felügyelni az „alárendelt osztályokat", amely kategóriába a 16. és 17. századi politikai teoretikusok (például Jean Bodin) szerint beletartoztak a felesége és a gyermekei (SCHOCHET 1975). Úgy azonosították tehát a családot, mint mikroállamot vagy mikroegyházat, melyben a hatóságok megkövetelték a munkásoktól, hogy a gazdáik házában és uralma alatt éljenek. Rá kell mutatnunk arra is, hogy a burzsoá családban a nő elveszítette hatalma nagy részét, alapvetően kizárták a családi vállalkozásból, és a háztartás felügyeletére korlátozták. Ám ami hiányzik ebből a képből, az az a felismerés, hogy míg a felsőbb osztályokban a vagyon volt az, ami a férj hatalmát adta a felesége és a gyermekei felett, addig a munkásosztálybeli férfinak hasonló hatalmat szavatolt a nők kizárása a bérmunkából. Mintaszerű ebben a tendenciában a háziipari munkások családja a bedolgozórendszerben. Messze nem volt megkerülhető a házasság és a családalapítás, mert a férfi háziipari dolgozók függtek tőle, hogy a feleség „segítsen" nekik a munkában, amit a kerekedőnek végeztek, hogy a fizikai szükségleteiket kielégítse, hogy gyereket szüljön nekik, akit kiskorától foglalkoztatni lehet a szövőszéknél vagy valami kisegítő foglalatosságban. Így a háziipari munkások még a népességcsökkenés idején is tovább tudtak sokasodni; családjaik olyan népesek voltak, hogy egy kortárs 17. századi osztrák a falvak lakóit úgy írta le, mint akik úgy tömörülnek otthonaikban, mint a verebek a tetőgerendán. Ami kiemelkedő ezekben az elrendeződésekben, az az, hogy bár a nő a férje mellett dolgozik, és ő is a piacra termel, a férj volt az, aki az ő bérét is megkapta. Ez igaz volt a női munkásokra is, miután férjhez

mentek. Angliában „egy házas ember jogosult volt felesége keresetére", még akkor is, ha ezt dajkaként vagy szoptatással kereste meg. Így mikor a hitközség felbérelte a nőt egy ilyen munkára, a nyilvántartásokban „gyakran el voltak rejtve mint munkások", mivel a fizetésük a férjük neve alatt volt iktatva. Hogy a feleség vagy a férj kapta-e kézhez a fizetést, az a hivatalnok szeszélyétől függött (MENDELSON–CRAWFORD 1998: 287). Ez a szabály lehetetlenné tette a nők számára, hogy saját keresetük legyen, és megteremtette az anyagi feltételét annak, hogy a férfiak alárendeltjei legyenek, és munkájukat kisajátítsák a férfi munkások. Ebben az értelemben beszélek a bér patriarchátusáról.

A „bérrabszolgaság" fogalmát is újra kell gondolnunk. Amennyiben igaz, hogy a férfi munkások csak formálisan lettek szabadok az új bérmunkarendszerben, a kapitalizmusba való átmenet idején, az a csoportja a munkásoknak, amelynek helyzete a leginkább hasonlítható a rabszolgákéhoz, a munkásosztálybeli nő volt. Ugyanakkor a nyomorúságos körülmények miatt, amelyek között a munkások éltek, a házimunka, amit a nők végeztek azért, hogy családjukat ellássák, szükségszerűen limitált volt. Házas volt, vagy sem, a proletár nőnek keresnie kellett valamennyi pénzt, amit egyszerre akár többféle munka vállalásával ért el. A házimunka ráadásul valamennyi reproduktív tőkét is igényel: bútorokat, konyhai eszközöket, ruhákat, pénzt és élelmet. Ám a bérmunkások szegényen éltek, „reggeltől estig robotoltak" (ahogyan egy nürnbergi kézműves jelentette ki 1524-ben), hogy elkerüljék az éhezést, etetni tudják a feleségüket és a gyerekeiket (BRAUNER 1995: 96). Épphogy csak volt tető a fejük felett, kunyhókban éltek, ahol más családok és állatok is laktak, és ahol a higiénia (ritkán látott még a jobb körülmények között élőknél is) teljesen hiányzott; a ruháik rongyok voltak, az ételük a legjobb esetben is némi kenyérből, sajtból és zöldségből állt. Emiatt nem találjuk meg ebben az időszakban a munkásosztályban a főállású háziasszony klasszikus figuráját. Csak a 19. században – válaszként az ipari munka elleni harc első intenzív ciklusára – vált általánossá a „modern család" modellje, mely a főállású háziasszony fizetetlen reproduktív munkája köré szerveződött, először Anglia munkásosztályában, majd az Egyesült Államokban. Ez a fejlemény (követve a Factory Act passzusát, amely korlátozta a nők és a gyerekek foglalkozta-

tását a gyárakban) tükrözte a tőkésosztály első hosszú távú befektetését a munkaerő reprodukciójának érdekében, túl a számszerű expanzión. Ez annak az alkunak az eredménye volt, amely a felkeléstől való félelemben kovácsolódott, miközben magasabb béreket garantált, amellyel el lehet tartani a „nem dolgozó" feleséget, noha valójában egy sokkal intenzívebb formáját jelentette a kizsákmányolásnak. Marx úgy beszél erről, mint a váltásról az abszolútról a relatív többletre, vagyis átállásról arról a típusú kizsákmányolásról, amely a munkanap maximális megnyújtásán alapult, arra, amely a bér minimumra való redukálásán alapult: egy rezsimre, amelyben a magasabb béreket és a rövidebb munkaórákat a munka és a sebesség produktivitásának fokozásával kompenzálják. Kapitalista perspektívából nézve ez szociális forradalom volt, amely felülírta a hosszú távú elköteleződést az alacsony bérekhez. Egy újabb egyezségben végződött a munkások és a munkáltatók között, ismét a nők kizárásával a bérmunkából – véget vetve foglalkoztatásuknak az ipari forradalom korai szakaszában. Ez is az új kapitalista jómód jele volt, a rabszolgamunka két évszázadnyi kizsákmányolásának terméke, amely nem sokkal később új löketet kapott a gyarmati expanzióval. A 16. és 17. században ezzel szemben, a népesség méretével és a „dolgozó szegények" számával kapcsolatos megszállott aggodalom ellenére, a valós befektetés a munkaerő újratermelésébe nagyon alacsony volt. Ebből következően a reproduktív munka zöme, amelyet a proletár nő végzett, nem a saját családjában történt, hanem a munkáltató családjában, vagy pedig piaci szolgáltatás volt. A női népesség átlagosan egyharmada cselédként dolgozott Angliában, Spanyolországban, Franciaországban és Olaszországban. Így, a proletariátusban a házasság kitolása és a család felbomlása általános tendenciának számított (a 16. századi angol falvak 50 százalékos éves cserélődést tapasztaltak meg). A szegényeknek gyakran meg volt tiltva a házasságkötés, amennyiben félő volt, hogy gyermekeik közsegélyre szorulnak, és mikor ez megtörtént, a gyerekeiket elvették tőlük, és kihelyezték őket a hitközségnek szolgálatra. Becslések szerint a vidéki európaiak harmada vagy még nagyobb hányada maradt egyedülálló, és a városokban ez a szám magasabb volt, különösen a németországi nőknél, akiknek 40 százaléka volt „vénkisasszony" vagy özvegy (OZMENT 1983: 41–42).

Noha a proletár nők által végzett házimunkát a minimumra redukálták, és a proletár nőknek mindig dolgozniuk kellett a piacra – az átalakulás korában a munkásosztálybeli közösségben látjuk felemelkedni a nemi munkamegosztást, amely tipikussá vált a kapitalista munkaszervezésben. Ennek központjában egy fokozódó különbségtétel állt férfi és női munka között, ahogyan a feladatok férfiak és nők között kezdtek jobban szétválni és legfőképpen eltérő társadalmi kapcsolatok hordozói lenni. Elszegényítettek és hatalmuktól megfosztottak lehettek ugyan a férfi bérmunkások, de még mindig hasznot húzhattak feleségük munkájából és béréből, vagy megvásárolhatták prostituáltak szolgálatatásait. A proletarizációnak ezen első fázisában a prostituált volt az, aki a férfi munkások számára a feleség szerepét betöltötte, főzött és mosott rájuk amellett, hogy szexuálisan kiszolgálta őket. Sőt, a prostitúció kriminalizálása a nőket keményen büntette, ám kuncsaftjaikat alig érintette, így erősítette meg a férfiak hatalmát. Bármelyik férfi tönkretehetett egy nőt, ha egyszerűen azt állította róla, hogy prostituált volt, vagy nyilvánosságra hozta, hogy kielégítette a férfi szexuális vágyait. A nőknek esdekelniük kellett a férfiaknak, hogy „ne vegyék el a becsületüket (egyetlen megmaradt tulajdonukat) (CAVALLO–CERUTTI 1980: 346), így marad a feltevés, hogy az életük a férfiak kezében volt, akik (mint a hűbérurak) dönthettek életük és haláluk felett.

BÁSTHY Ágnes fordítása

Kolonizáció, globalizáció és a nők

Míg a népesedési válságra Európában a nők szerepének reproduktív munkára való korlátozása volt a válasz, addig a gyarmati Amerikában – ahol a gyarmatosítás egyúttal az őslakosok 95 százalékának kiirtásával járt – a rabszolga-kereskedelem jelentett megoldást, amely hatalmas mennyiségű munkaerőt szállított az európai uralkodó osztály számára. A 16. századra már körülbelül egymillió afrikai rabszolga és őslakos mun-

kás termelt értéktöbbletet Spanyolország számára a gyarmati Amerikában, az európai munkásoknál jóval magasabb kizsákmányolási arányban, hozzájárulva ezzel az európai gazdaság kapitalista irányba fejlődő ágazataihoz (lásd: BLAUT 1992: 45–46). 1600-ra csak Brazília cukorexportja kitette a kétszeresét az összes gyapjú értékének, amit ugyanabban az évben Anglia exportált. A brazil cukorültetvényeken olyan magas volt a felhalmozási arány, hogy kétévente megduplázták a kapacitásukat.

Az arany és az ezüst is kulcsszerepet játszott a kapitalista válság megoldásában. A Brazíliából importált arany újraindította a kereskedelmet és az ipart Európában (DE VRIES 1976: 20). Több mint 17 000 tonnát importáltak 1640-ig, ami az ottani tőkés osztálynak kivételes előnyt biztosított a munkásokhoz, az áruhoz és a földhöz való hozzáférésben (BLAUT 1992: 38–40). Az igazi gazdagságot azonban a rabszolga-kereskedelem révén felhalmozott munkaerő jelentette, amely olyan termelési módot tett lehetővé, amit Európában lehetetlen lett volna kikényszeríteni.

Ma már bizonyított, hogy az ültetvényrendszer táplálta az ipari forradalmat, ahogyan Eric Williams is állítja, aki megjegyezte, hogy Liverpoolban és Bristolban alig akadt olyan tégla, amelybe ne ivódott volna bele afrikai vér (WILLIAMS 1944: 61–63). De a kapitalizmus talán el sem indult volna „Amerika bekebelezése" nélkül, valamint a „vér és verejték" nélkül, amely két évszázadon keresztül az ültetvényekről Európába áramlott. Ezt azért kell hangsúlyozni, mert segít felismerni, hogy a rabszolgaság milyen alapvető fontosságú volt a kapitalizmus történetében, és hogy miért kellett a tőkés osztálynak időszakosan, de szisztematikusan a tőke primitív felhalmozása, vagyis a nagyarányú gyarmatosítás és rabszolgasorba taszítás folyamatát elindítania, valahányszor a kapitalista rendszert súlyos gazdasági válság fenyegette, mint ahogy ennek jelenleg is tanúi vagyunk (lásd: BALES 1999).

Az ültetvényrendszer nemcsak a belőle felhalmozott hatalmas mennyiségű munkaerő-felesleg miatt volt kulcsfontosságú a kapitalizmus fejlődése szempontjából, hanem azért is, mert a munkaerő-gazdálkodás, az exportorientált termelés, a gazdasági integráció és a nemzetközi munkamegosztás olyan modelljét határozta meg, amely azóta a kapitalista osztályviszonyok mintájává vált. A hatalmas munkáskoncentrációval és a

szülőföldjétől elszakított, helyi támogatásra támaszkodni képtelen, rabságban tartott munkaerővel az ültetvény nemcsak a gyárakat, hanem a bevándorlás és a globalizáció későbbi, a munkaerő-költségek csökkentését célzó módszerét is előrevetítette.

Az ültetvényrendszer különösen fontos lépés volt a nemzetközi munkamegosztás kialakításában, amely (a fogyasztási cikkek előállításán keresztül) a rabszolgák munkáját integrálta az európai munkaerő reprodukciójába, miközben a rabszolgák és a bérmunkások földrajzilag és társadalmilag is elkülönültek egymástól. A cukor, a tea, a dohány, a rum és a gyapot – a legfontosabb árucikkek az európai munkaerő által kitermelt kenyér mellett – gyarmati termelése csak az 1650-es évek után indult be nagy léptékben, miután a rabszolgaság intézményesült és az európai bérek (szerény mértékben) emelkedni kezdtek (ROWLING 1987: 51, 76, 85). Itt kell azonban megemlíteni, hogy amikor viszont beindult, két olyan mechanizmust vezettek be, amelyek jelentősen átrendezték a munkaerő nemzetközi reprodukcióját. Egyrészt létrejött egy globális futószalag, amely csökkentette az európai munkaerő előállításához szükséges nyersanyagok költségét, és olyan módon kapcsolta össze a rabszolgákat és a bérmunkásokat, amely előrevetítette a jelenlegi ázsiai, afrikai és latin-amerikai munkásoknak a „fejlett" kapitalista országok számára „olcsó" (halálosztagokkal és katonai erőszakkal olcsóbbá tett) fogyasztási cikkek szállítójaként való felhasználását. Másrészt pedig a fővárosi bér lett az a közvetítő eszköz, amelyen keresztül a rabszolgamunkások által előállított árucikkek a piacra kerültek, és a rabszolgamunka termékeinek értéke realizálódott. Ily módon, akárcsak a női háztartási munka esetében, a rabszolgamunkának a nagyvárosi munkaerő termelésébe és reprodukciójába való integrálása tovább erősödött, és a munkabér a felhalmozás, azaz nemcsak a fizetett munkások, hanem a rejtett, bér nélküli munkások munkáját felhasználó eszközként is újradefiniálódott.

Tudták-e az európai munkások, hogy rabszolgamunkából származó termékeket vásárolnak, és ha igen, tiltakoztak-e ez ellen? Erre nem tudok válaszolni. Az viszont biztos, hogy a tea, a cukor, a rum, a dohány és a gyapot története sokkal jelentősebb, mint amennyire következtetni

tudunk abból, ahogy ezek az árucikkek nyersanyagként vagy a rabszolga-kereskedelemben csereeszközként hozzájárultak a gyári rendszer kialakulásához. Mert ami ezekkel az exportcikkekkel együtt utazott, az nemcsak a rabszolgák vére volt, hanem a kizsákmányolás új tudományának magva és a munkásosztály új felosztása is, amelynek révén a bérmunka ahelyett, hogy a rabszolgaság alternatíváját jelentette volna, a rabszolgaságtól tette függővé létét, mint eszközt (a nők fizetetlen munkájához hasonlóan) a bérmunkaidő fizetetlen részének kiterjesztéséhez. Az amerikai rabszolgák és az európai bérmunkások élete olyan szorosan összefonódott, hogy a Karib-szigeteken, ahol a rabszolgák saját hasznukra művelhető földterületeket kaptak, ezek mérete, illetve megművelési ideje a cukor világpiaci árával arányosan változott (MORRISSEY 1989: 51–59) – amit valószínűleg a munkások bérének változása és a munkásosztály reprodukciója körüli problémák határoztak meg.

Tévedés lenne azonban azt a következtetést levonni, hogy a rabszolgamunka integrálása az európai bérproletariátus termelésébe érdekközösséget teremtett az európai munkások és a nagyvárosi kapitalisták között, amelyet feltehetően az olcsó importtermékek iránti közös vágyuk szilárdított volna meg. A valóságban a rabszolga-kereskedelem a hódításhoz hasonlóan korszakos szerencsétlenséget jelentett az európai munkások számára. Amint láttuk, a rabszolgaság (a boszorkányüldözéshez hasonlóan) a munkaerő-ellenőrzés azon módszereinek egyik fő kísérleti terepe volt, amelyeket később Európába importáltak. A rabszolgaság az európai munkások bérét és jogállását is befolyásolta, hiszen nem lehet véletlen, hogy csupán a rabszolgaság megszűnésével nőttek meg döntően a bérek Európában, és az európai munkások megszerezték a szervezkedés jogát. Az is nehezen elképzelhető, hogy az európai munkások profitáltak Amerika meghódításából, legalábbis annak kezdeti szakaszában. Ne feledjük, hogy a kisnemességet és a kereskedőket éppen a feudalizmus elleni harc intenzitása ösztönözte a gyarmati terjeszkedésre, és hogy a konkvisztádorok az európai munkásosztály leggyűlöltebb ellenségeinek soraiból kerültek ki.

Azt is fontos megjegyezni, hogy a hódítás biztosította az európai uralkodó osztály számára az ezüstöt és az aranyat, amelyből a városi és vi-

déki lázadásokat leverő zsoldos hadseregeket fizették; és hogy ugyanabban az időben, amikor az arawakokat, aztékokat és inkákat leigázták, Európában a munkásokat elűzték otthonaikból, megbélyegezték, mint az állatokat, és boszorkányokként égették meg. Nem szabad tehát azt feltételeznünk, hogy az európai proletariátus mindig cinkos volt Amerika kifosztásában, bár egyes proletárok kétségtelenül azok voltak. A nemesség azonban általában véve olyan kevés együttműködést várt el az „alsóbb osztályoktól", hogy a spanyolok kezdetben csak keveseknek engedték meg, hogy hajóra szálljanak.

A 16. században mindössze 8000 spanyol vándorolt legálisan Amerikába, ennek 17 százalékát a papság tette ki (HAMILTON 1965: 299; WILLIAMS 1986: 38–40). Még később is megtiltották az embereknek, hogy önállóan telepedjenek le a tengerentúlon, mert attól tartottak, hogy esetleg együttműködnek a helyi lakossággal. A legtöbb proletár számára a 17. és 18. században az Újvilágba való eljutás a szerződéses szolgaságon és a „szállításon" keresztül történt, azon büntetésen keresztül, amelyet az angliai hatóságok azért alkalmaztak, hogy megszabadítsák az országot a bűnözőktől, a politikai és vallási disszidensektől, valamint a csavargók és koldusok nagyszámú népességétől.

Ahogy Peter Linebaugh és Marcus Rediker rámutat *A sokfejű hidra* című könyvében, a gyarmatosítók félelme a korlátlan migrációtól megalapozott volt, tekintettel az Európában uralkodó nyomorúságos életkörülményekre, valamint az Újvilágról terjesztett beszámolók vonzerejére, amelyek csodaföldként ábrázolták Amerikát, ahol az emberek szabadon élnek a munkától és a zsarnokságtól, az uraktól és a kapzsiságtól, és ahol az enyém és tiéd nem létezik, minden dolog közös (LINEBAUGH–REDIKER 2000; BRANDON 1986: 6–7).

Az Újvilág olyan erős vonzerővel bírt, hogy az általa kínált új társadalom víziója nyilvánvalóan befolyásolta a felvilágosodás politikai gondolkodását, hozzájárulva a szabadság fogalmának kialakulásához, amelyet az európai politikai elméletben korábban ismeretlen, uralhatatlanságot jelentő fogalomnak tekintettek (BRANDON 1986: 23–28). Nem meglepő, hogy egyes európaiak megpróbálták átélni ezt az utópisztikus világot, ahol – ahogy Linebaugh és Rediker erőteljesen megfogalmazta – re-

konstruálhatták a köznép elveszett tapasztalatát (LINEBAUGH–REDIKER 2000: 24).

Néhányan évekig az indián törzseknél éltek, annak ellenére, hogy az amerikai gyarmatokon letelepedőkre korlátozások vonatkoztak, és hogy súlyos árat kellett fizetniük, ha elfogták őket, mivel a szökevényeket árulóként kezelték és halálra ítélték. Ez volt a sorsa néhány fiatal angol telepesnek Virginiában, akiket elfogásuk után a gyarmati tanácsosok arra ítéltek, hogy „elégessék, kerékbe törjék" és felakasszák, vagy agyonlőjék őket (KONING 1993: 61). „A terror korlátokat teremtett" – jegyzi meg Linebaugh és Rediker (LINEBAUGH–REDIKER 2000: 34).

Egészen a 17. század végéig nehézséget jelentett az angoloknak meggyőzni az őslakosok csodálóit, hogy hagyjanak fel indián életmódjukkal. Sem érvek, sem könyörgések, sem könnyek (egy kortárs beszámolója alapján) nem tudtak sokakat meggyőzni, hogy otthagyják indián barátaikat. Másrészt az indián gyermekeket gondosan nevelték az angolok között, ruházták és tanították őket, mégsem volt egyetlen példa sem arra, hogy bármelyikőjük is önszántából maradt volna, mind visszatértek a saját nemzetükhöz (KONING 1993: 60).

Ami az európai proletárokat illeti, akik bérmunkára szerződtek, vagy elítéltként érkeztek az Újvilágba, sorsuk eleinte nem sokban különbözött az afrikai rabszolgákétól, akikkel gyakran egymás mellett dolgoztak. A gazdáikkal szembeni ellenségességük ugyanolyan intenzív volt, emiatt az ültetvényesek veszélyesnek tekintették őket, így a 17. század második felében korlátozni kezdték alkalmazásukat, és olyan jogszabályokat vezettek be, amelyek célja az afrikaiaktól való elkülönítésük volt. A faji határokat azonban csak a 18. század végén húzták meg visszavonhatatlanul (lásd: MOULIER BOUTANG 1998).

Addig azonban a fehérek, feketék és őslakosok közötti szövetség lehetősége, illetve az európai uralkodó osztály képzeletében az ilyen egységtől való félelem folyamatosan jelen volt otthon és az ültetvényeken. Shakespeare *A vihar*ban (1612) adott ennek hangot, ahol Caliban, a bennszülött lázadó, egy boszorkány fia, valamint Trinculo és Stephano, az óceánjáró európai proletárok által szervezett összeesküvést ábrázolta, utalva az elnyomottak közötti végzetes szövetség lehetőségére, és Prospero va-

rázslatos gyógyításával drámai ellenpontot szolgáltatva az uralkodók közötti viszálynak. *A vihar*ban az összeesküvés gyalázatos véget ér: az európai proletárokról kiderül, hogy nem többek pitiáner tolvajoknál és részegeseknél, Caliban pedig bocsánatért könyörög gyarmatosító gazdájától. Így amikor a legyőzött lázadókat Prospero és korábbi ellenségei, Sebastian és Antonio (akik kibékültek vele) elé állítják, gúnyolódással, a birtoklás és a megosztottság gondolataival találkoznak:

SEBASTIAN: Ha, ha! Mik ezek itt, Antonio uram? Pénzért adják őket?
ANTONIO: Valószínűleg. Az egyik egy hal, piacra való.
PROSPERO: Nézzétek csak meg azt, amit viselnek,
látszik, hogy kicsodák. – Itt ez a fickó,
– anyja boszorkány volt, olyan erős,
hogy parancsolt az még a Holdnak is,
kedve szerint csinált apályt-dagályt.
Ezek hárman megloptak. Köztük ez
a félördög – mert fattyú – el akarta
venni az életem: közülük kettőt
jól ismertek, tiétek; a sötétség
fia, ez itt, enyém.
(V. felvonás, 1. jelenet, 265–276. sor – Fábri Péter fordítása)

A színpadon kívül azonban a fenyegetés folytatódott. „Mind Bermudán, mind Barbadoson fehér szolgákat fedeztek fel, akik afrikai rabszolgákkal szövetkeztek, mivel az 1650-es években több ezer elítéltet szállítottak oda a brit szigetekről" (ROWLING 1987: 57). Virginiában a fekete és fehér szolgák szövetségének csúcspontja az 1675–76-os Bacon-lázadás volt, amikor az afrikai rabszolgák és a brit bérmunkások összefogtak, hogy összeesküvést szőjenek uraik ellen.
Éppen ezért az 1640-es évektől kezdve a rabszolga-proletariátus felhalmozását a dél-amerikai gyarmatokon és a Karib-térségben a faji hierarchiák kiépítése kísérte, meghiúsítva az ilyen szerveződések lehetőségét. Olyan törvényeket hoztak, amelyek megfosztották az afrikaiakat a korábban biztosított polgári jogoktól, mint például az állampolgárság, a fegy-

verviselés joga, valamint az elszenvedett sérelmekről való vallomástétel vagy bírósági jogorvoslat kérése. A fordulópontot az jelentette, amikor a rabszolgaságot örökletes állapottá tették, és a rabszolgatartók jogot kaptak arra, hogy megverjék és megöljék a rabszolgáikat.
Ezenkívül tilos volt a „feketék" és „fehérek" közötti házasságkötés. Később, az amerikai függetlenségi háborút követően megszüntették a brit uralom maradványának tekintett fehér szerződéses szolgaságot. Ennek eredményeként a 18. század végére a gyarmati Amerika „rabszolgákkal rendelkező társadalomból rabszolga-társadalommá vált" (MOULIER BOUTANG 1998: 189), ezzel súlyosan aláásva az afrikaiak és az európaiak közötti szolidaritás lehetőségét. A „fehér" a gyarmatokon nem csupán a társadalmi és gazdasági kiváltságok jelvényévé vált, „amely azoknak a megjelölésére szolgált, akiket 1650-ig „kereszténynek", majd „angoloknak" vagy „szabad embereknek" neveztek, hanem erkölcsi attribútummá, a társadalmi hegemónia naturalizálásának eszközévé. A „fekete" vagy „afrikai" ezzel szemben a rabszolga szinonimájává vált, olyannyira, hogy a szabad feketék – akik még mindig jelentős számban voltak jelen a 17. század eleji Amerikában – később kénytelenek voltak bizonyítani státuszukat.

Nemek, faj és osztály a gyarmatokon

Vajon Caliban összeesküvése máshogy végződött volna, ha a főszereplők nők lettek volna? Ha a felbujtók nem Caliban, hanem az anyja, Sycorax, a hatalmas algériai boszorkány, akit Shakespeare a darab hátterében rejteget, és nem Trinculo és Stephano, hanem a boszorkányok testvérei lettek volna, akiket Amerika meghódításának éveiben máglyán égettek el Európában? Ez a kérdés pusztán költői, de célja, hogy kíváncsivá tegyen, hogy többet deríthessünk ki a szexuális munkamegosztás természetéről a gyarmatokon, illetve azokról a kötelékekről, amelyek ott az európai, a bennszülött és az afrikai nők között a szexuális diszkrimináció közös tapasztalata révén létrejöhettek.
Az *Én, Tituba, Salem fekete boszorkánya* című könyvében Maryse Conde betekintést nyújt abba, milyen helyzetek hozhatnak létre ilyen kötődést,

amikor leírja, hogy Tituba és új szeretője, a puritán Samuel Parris fiatal felesége eleinte hogyan támogatták egymást a férfi gyilkos nőgyűlölete ellen. Egy még kiemelkedőbb példa a Karib-térségből származik, ahol a Nagy-Britanniából elítéltként vagy bérmunkásként „odaszállított" angol nők az alacsony társadalmi osztályokból a cukorbirtokok munkásbandáinak szerves részévé váltak. „A birtokos fehér férfiak által házasságra és háztartási szolgálatra alkalmatlannak tartott, »szemtelenségük és lázadó hajlamuk miatt« földnélküli fehér nőket kétkezi munkára vitték az ültetvényekre, a közműépítési munkákra és a városi szolgáltatások szektorába. Ezekben a világokban bensőségesen szocializálódtak a rabszolga-közösséggel és a rabszolgasorban élő fekete férfiakkal. Háztartásokat alapítottak, gyermekeket hoztak világra és neveltek velük" (BECKLES 1995: 131–132).

A rabszolganőkkel együttműködtek és versenyeztek is a terméknek vagy a lopott termékek értékesítésében. A rabszolgaság intézményesítésével azonban, amely a fehér munkások terheinek enyhülésével és az Európából az ültetvényesek feleségeként érkező nők számának csökkenésével járt együtt, a helyzet drasztikusan megváltozott. Társadalmi származásuktól függetlenül a fehér nőket a fehér hatalmi struktúra soraiban feljebb léptették, vagy kiházasították, és amikor csak lehetett, maguk is rabszolgák tulajdonosai lettek, általában nőké, akiket háztartási munkára alkalmaztak. Ez azonban nem volt automatikus folyamat. A szexizmushoz hasonlóan a rasszizmust is törvénybe kellett foglalni, és általános érvényűvé kellett tenni. A legárulkodóbb tilalmak közé tartozott, hogy a feketék és fehérek közötti házasság és szexuális kapcsolat tilos volt, a fekete rabszolgákkal összeházasodó fehér nőket elítélték, az ilyen házasságokból származó gyermekeket pedig életfogytiglani rabszolgasorban tartották.

Az 1660-as években Marylandben és Virginiában elfogadott törvények azt bizonyítják, hogy felülről egy szegregált, rasszista társadalmat hoztak létre, és hogy a „feketék" és a „fehérek" közötti intim kapcsolatok igen gyakoriak lehettek, ha ezek megszüntetéséhez az életfogytiglani rabszolgaság bevezetését tartották szükségesnek. Mintha a boszorkányüldözés által meghatározott forgatókönyvet követnék, az új törvények morálisan

elítélték a fehér nők és a fekete férfiak közötti kapcsolatot. Amikor ezeket az 1660-as években elfogadták, a boszorkányüldözés Európában a végéhez közeledett, de Amerikában a boszorkányt és a fekete ördögöt övező összes tabut feleleventették, ezúttal a fekete férfiak kárára.

Az „oszd meg és uralkodj" a spanyol gyarmatokon is a hivatalos politikává vált, miután a gyarmatosítók számbeli alárendeltsége miatt liberálisabb hozzáállást javasoltak az etnikumközi kapcsolatok és a helyi törzsfőnökökkel házasság révén kötött szövetségek tekintetében. Az 1540-es években azonban, amikor a meszticek számának növekedése aláásta a gyarmati kiváltságokat, a „faj" kulcsfontosságú tényezővé vált a tulajdon átörökítésében, ezért faji hierarchiát állítottak fel, hogy elkülönítsék egymástól és a fehér lakosságtól az őslakosokat, meszticeket és mulattokat (lásd: NASH 1980). A házassággal és a női szexualitással kapcsolatos tilalmak itt is a társadalmi kirekesztés érvényesítését szolgálták.

Spanyol-Amerikában azonban a faji alapon történő szegregáció csak részben sikerült, a migráció, a népességfogyás, a bennszülöttek lázadása ugyanis jelentősen akadályozta a folyamatot, ahogyan a gazdasági felemelkedésre esélytelen fehér városi proletariátus kialakulása is, amely hajlamos volt a meszticekkel és a mulattokkal azonosulni a fehér felsőbb osztályok helyett. Így míg a karibi ültetvényes társadalmakban az európaiak és az afrikaiak közötti különbségek idővel nőttek, a dél-amerikai gyarmatokon lehetővé vált az „újrarendeződés", különösen az alacsony származású európai, mesztic és afrikai nők körében, akik bizonytalan gazdasági helyzetük mellett osztoztak a törvénybe épített kettős mércéből fakadó hátrányokban, ami kiszolgáltatottá tette őket a férfiak viszszaéléseinek.

Ennek az „újrarendeződésnek" a jelei megtalálhatók azokban a feljegyzésekben, amelyeket az inkvizíció a 18. századi Mexikóban vezetett a mágikus és eretnek hiedelmek felszámolására irányuló vizsgálatokról (BEHAR 1987: 34–51). A feladat reménytelen volt, és az inkvizíció hamarosan elvesztette érdeklődését a projekt iránt, mivel meggyőződött arról, hogy a népi mágia már nem jelent veszélyt a politikai rendre. Az általa összegyűjtött tanúvallomásokból azonban kiderül, hogy a nők között többszörös cserekapcsolatok léteztek a mágikus gyógymódokkal és

szerelmi orvoslással kapcsolatos kérdésekben, és idővel egy új kulturális valóságot hoztak létre, amely az afrikai, az európai és az őslakos mágikus hagyományokból egyaránt merített. Ahogy Ruth Behar írja: indián nők adtak kolibriket spanyol gyógyítóknak, hogy használják őket szexuális varázslásra, mulatt nők mesélték el a mesztic nőknek, hogyan szelídítsék meg a férjeiket, egy loba boszorkány pedig egy prérifarkast mutatott be az ördögnek. Ez a „népi" hitrendszer párhuzamosan futott az egyház hitrendszerével, és olyan gyorsan terjedt, mint a kereszténység az Újvilágban, úgyhogy egy idő után lehetetlenné vált megkülönböztetni, hogy mi volt benne „indián", mi „spanyol" és mi „afrikai". Az inkvizíció által „esztelenségnek" ítélt, sokszínű női világ, amelyet Ruth Behar leír, sokatmondó példája azoknak a szövetségeknek, amelyeket a nők a gyarmati és a bőrszín szerinti határokat átlépve, közös tapasztalataik és a reprodukció ellenőrzésére, valamint a szexuális diszkrimináció elleni harcban rendelkezésükre álló hagyományos ismeretek és gyakorlatok megosztásában való érdekeltségük révén tudtak létrehozni. A „faji" alapú megkülönböztetéshez hasonlóan ez is több volt, mint kulturális poggyász, amelyet a gyarmatosítók hoztak Európából a csákóikkal és lovaikkal. Ahogyan az együttműködés lerombolása, ez is egy olyan stratégia volt, amelyet a konkrét gazdasági érdekek és a kapitalista gazdaság előfeltételeinek megteremtése diktált, és mint ilyen, mindig az adott feladathoz igazodott.

Mexikóban és Peruban, ahol a népességfogyást a nők házimunkára való ösztönzésével igyekeztek meggátolni, a spanyol hatóságok új szexuális hierarchiát vezettek be, amely megfosztotta az őslakos nőket a függetlenségüktől, és nagyobb hatalmat adott felettük férfi rokonaiknak. Az új törvények értelmében a házas nők a férfiak tulajdonává váltak, és arra kényszerültek (a szokásokkal szemben), hogy kövessék férjüket az otthonukba. Létrehoztak egy keresztszülő-rendszert is, amely tovább korlátozta a jogaikat, és a gyermekek feletti hatalmat a férfiak kezébe adta. Ráadásul annak érdekében, hogy az őslakos nők szaporítsák a bányákban végzett, kötelező „mita" munkára toborzott munkásokat, a spanyol hatóságok törvénybe foglalták, hogy senki sem választhatja el a férjet a feleségétől, ami azt jelentette, hogy a nők kénytelenek voltak követni

a férjüket, akár akarták, akár nem, még a bányászat által okozott szennyezés miatt haláltáborként ismert területekre is (COOK NOBLE 1981: 205–206).

A francia jezsuiták beavatkozása a montagnais-naskapi nép fegyelmezésébe és kiképzésébe a 17. század közepén Kanadában szemléletes példája annak, hogyan halmozódtak fel a nemi különbségek. A történetet a néhai antropológus, Eleanor Leacock meséli el *Myths of Male Dominance* című művében, amelyben az egyik főszereplő naplóját vizsgálja. Ő Paul LeJeune atya volt, egy jezsuita misszionárius, aki a gyarmati időkre jellemző módon csatlakozott egy francia kereskedelmi állomáshoz, hogy kereszténnyé és „Új-Franciaország" polgáraivá tegye az indiánokat. A naskapi egy nomád indián nép volt, amely harmóniában élt, vadászott és halászott a Labrador-félsziget keleti részén. LeJeune érkezésének idejére azonban közösségüket az európaiak jelenléte és a szőrmekereskedelem elterjedése aláásta, így egyesek, akik kereskedelmi szövetséget akartak kötni velük, hajlandóak voltak engedni, hogy a franciák diktálják, hogyan kormányozzák magukat (LEACOCK 1981: 39).

Ahogy az gyakran megtörtént, amikor az európaiak kapcsolatba kerültek az amerikai őslakosokkal, a franciákra is nagy hatással volt a naskapi nép nagylelkűsége, az együttműködésre való készségük és a státusz iránti közömbösségük, de megdöbbentette őket „erkölcstelenségük"; látták, hogy a naskapiknak nem volt elképzelésük a magántulajdonról, a tekintélyről, a férfi felsőbbrendűségről, és még a gyermekeiket sem voltak hajlandók megbüntetni (LEACOCK 1981: 34–38). A jezsuiták elhatározták, hogy mindezen változtatnak, és nekiláttak, hogy megtanítsák az indiánoknak a civilizáció alapvető elemeit, mivel meg voltak győződve arról, hogy ez szükséges ahhoz, hogy megbízható kereskedelmi partnerekké váljanak. Ennek szellemében először is megtanították nekik, hogy „a férfi az úr", hogy „Franciaországban a nők nem uralkodnak a férjükön", és hogy meg kell tiltani az éjszakai udvarlást, a válást bármelyik partner kívánságára, valamint a szexuális szabadságot mindkét házastárs számára, akár a házasság előtt, akár utána.

Íme egy sokatmondó beszélgetés, amelyet LeJeune folytatott erről a témáról egy naskapi törzsbéli emberrel: „Elmondtam neki, hogy nem

tisztességes, hogy egy nő mást is szeressen a férjén kívül, és hogy az a gonosz lény, akiről ő maga sem tudja biztosan, hogy a saját fia, velük éljen. Ő így válaszolt: Ennek nincs értelme. Ti, franciák, csak a saját gyermekeiteket szeretitek; mi azonban törzsünk minden gyermekét szeretjük. Nevetni kezdtem, mert láttam, hogy makacs, mint az öszvér" (ibid. 50). Új-Franciaország kormányzójának támogatásával a jezsuitáknak sikerült meggyőzniük a naskapikat, hogy válasszanak maguknak néhány főnököt, és rendezzék a viszonyaikat az asszonyaikkal. Jellemzően az egyik fegyverük az volt, hogy azt sugallták, hogy azok a nők, akik túlságosan függetlenek, és nem engedelmeskednek a férjüknek, az ördög teremtményei.

Amikor a férfiak leigázási kísérletei miatt a naskapi nők feldühödve elszöktek, a jezsuiták rávették a férfiakat, hogy üldözzék a házastársaikat, és fenyegessék őket börtönnel: „Az igazságszolgáltatás ilyen cselekedetei" – jegyezte meg büszkén LeJeune egy konkrét esetnél – „nem okoznak meglepetést Franciaországban, mert ott így szokás eljárni. De ezeknél a népeknél… ahol mindenki születésétől fogva olyan szabadnak tartja magát, mint a nagy erdeikben kóborló vadállatok… csoda, ha a kényszerítő parancsnak engedelmeskednek, vagy bármilyen törvényes igazságszolgáltatást megvalósítanak" (ibid. 54). A jezsuiták legnagyobb győzelme azonban az volt, hogy rávették a naskapikat gyermekeik megverésére, mivel úgy vélték, hogy a „vadak" túlzott szeretete az utódaik iránt a legfőbb akadálya a kereszténnyesítésüknek. LeJeune naplója megörökíti az első esetet, amikor egy lányt nyilvánosan megvertek, miközben az egyik rokona dermesztő előadást tartott a jelenlévőknek az esemény történelmi jelentőségéről: „Ez az első büntetés veréssel, amelyet nemzetünk bármelyik tagjára kiszabunk…" (ibid. 54–55).

A naskapi férfiak annak köszönhették a férfiúi felsőbbrendűségre való nevelésüket, hogy a franciák a magántulajdon „ösztönét" akarták belénjük nevelni, hogy megbízható partnerekké váljanak a szőrmekereskedelemben. Egészen más volt a helyzet az ültetvényeken, ahol a nemi munkamegosztást közvetlenül az ültetvényesek munkaerőigénye és a rabszolgák által termelt áruk nemzetközi piaci ára diktálta. A rabszolgakereskedelem eltörléséig, amint azt Barbara Bush és Marietta Morrissey

dokumentálta, a nők és a férfiak ugyanolyan mértékű kizsákmányolásnak voltak kitéve; az ültetvényesek jövedelmezőbbnek találták a rabszolgák halálra dolgoztatását és „elfogyasztását", mint szaporodásuk ösztönzését. Sem a szexuális munkamegosztás, sem a szexuális hierarchiák nem voltak így hangsúlyosak. Az afrikai férfiaknak nem volt beleszólásuk női társaik és rokonaik sorsába; ami a nőket illeti, távolról sem részesültek különleges bánásmódban, hanem elvárták tőlük, hogy ugyanúgy dolgozzanak a földeken, mint a férfiak, különösen, amikor a cukor és a dohány iránt nagy volt a kereslet, és ugyanolyan kegyetlen büntetéseknek voltak kitéve még akkor is, ha terhesek voltak (BUSH 1990: 42–44). Ironikus módon tehát úgy tűnik, hogy a rabszolgaságban a nők „elértek" egy nagyjából egyenrangúságot az osztályukhoz tartozó férfiakkal (lásd: MOMSEN 1993). De a bánásmódjuk sohasem volt azonos.

A nőknek kevesebbet adtak enni; a férfiakkal ellentétben kiszolgáltatottak voltak uraik szexuális támadásainak; és még kegyetlenebb büntetéseket szabtak ki rájuk, mert a fizikai kínok mellett el kellett viselniük a szexuális megaláztatást és a terhesség során az általuk kihordott magzatoknak okozott károkat. Ráadásul ennek egy újabb dimenziója nyílt meg 1807 után, amikor a rabszolga-kereskedelmet eltörölték, és a karibi és amerikai ültetvényesek „rabszolgatenyésztési" politikát folytattak. Ahogy Hilary Beckles rámutat Barbados szigetével kapcsolatban, az ültetvénytulajdonosok már a 17. század óta igyekeztek ellenőrizni a rabszolganők reprodukciós szokásait, „[ösztönözve] őket arra, hogy egy adott időintervallumban kevesebb vagy több gyermeket szüljenek", attól függően, hogy mennyi szántóföldi munkára volt szükség. De csak miután az afrikai rabszolgák kínálata csökkent, vált a nők szexuális kapcsolatainak és reprodukciós szokásainak szabályozása szisztematikusabbá és intenzívebbé (BECKLES 1989: 92).

Európában a nők szaporodásra való kényszerítése a fogamzásgátlásért járó halálbüntetés kiszabásához vezetett. Az ültetvényeken, ahol a rabszolgák értékes árucikké váltak, a szaporodási politikára való áttérés kiszolgáltatottabbá tette a nőket a szexuális erőszaknak, bár a nők munkakörülményeinek bizonyos „javulásához" vezetett: a munkaidő csökkentése, szülőotthonok építése, a szülést segítő bábák biztosítása, a

szociális jogok (például az utazás és a gyülekezés) kiterjesztése (BECKLES 1989: 99–100; BUSH 1990: 135). Ezek a változások azonban nem tudták csökkenteni sem azokat a károkat, amelyeket a nők az ültetvényeken végzett munkájuk alatt szenvedtek el, sem pedig a szabadságuk hiánya által érzett keserűséget. Barbados kivételével az ültetvényesek kísérlete, hogy „természetes szaporodással" bővítsék a munkaerőt, kudarcot vallott, és az ültetvényeken a születési arányszámok „abnormálisan alacsonyak" maradtak (BUSH 1990: 136–137).

Hogy ez a jelenség a rabszolgaság fenntartásával szembeni nyílt ellenállás eredménye volt-e, vagy pedig a rabszolgasorban élő nőkre nehezedő kemény körülmények okozta fizikai legyengülés következménye, még mindig vita tárgya (BUSH 1990: 143). De, mint Bush rámutat, jó okunk van azt feltételezni, hogy a kudarc fő oka a nők elutasító magatartása volt, mert amint a rabszolgaságot felszámolták, még akkor is, amikor gazdasági körülményeik bizonyos tekintetben romlottak, a felszabadított rabszolgák közösségei növekedni kezdtek (lásd: BUSH 1990). A nők áldozattá válásának visszautasítása a szexuális munkamegosztást is átformálta, ahogyan az a Karib-szigeteken történt, ahol a rabszolgasorban élő nők félig-meddig szabad piaci árusokká váltak az általuk megtermelt termékekkel a saját földjeiken (Jamaikában polinkák), amelyeket az ültetvényesek adtak a rabszolgáknak, hogy azok el tudják tartani magukat. Az ültetvényesek azért fogadták el ezt az intézkedést, hogy megtakarítsák a munkaerő reprodukciós költségeit. De a rabszolgák számára is előnyösnek bizonyult a saját földekhez való hozzáférés; nagyobb mobilitást biztosított számukra, és lehetőséget arra, hogy a művelésre szánt időt más tevékenységekre fordítsák. Az, hogy képesek voltak kisebb terményeket termelni, amelyeket meg lehetett enni vagy el lehetett adni, növelte a függetlenségüket. Az ilyen önellátó területek sikeréhez leginkább a nők járultak hozzá, akik értékesítették a terményeket, és ezzel az ültetvényrendszerben újra kisajátították és újratermelték azt, ami Afrikában az egyik fő foglalkozásuk volt. Ennek eredményeképpen a 18. század közepére a karibi rabszolganők rangot vívtak ki maguknak az ültetvények gazdaságában, hozzájárulva a szigetek élelmiszerpiacának bővüléséhez, sőt, a megteremtéséhez.

Egyrészt a rabszolgák és a fehér lakosság által elfogyasztott élelmiszerek nagy részét ők állították elő, másrészt pedig a saját termésük árusítóiként és piaci kofaként, kiegészítve a gazdájuk boltjából elvett, más rabszolgákkal elcserélt vagy a gazdáik által eladásra adott árukkal. Ebben a minőségükben a rabszolganők kapcsolatba kerültek a fehér munkásnőkkel is, akik gyakran korábbi bérmunkások voltak, még azután is, hogy az utóbbiakat kivonták a bandákból és emancipálták. Kapcsolatuk időnként ellenséges is lehetett: a proletár európai nők, akik szintén főként az élelmiszernövények termesztéséből és értékesítéséből éltek, időnként ellopták a rabszolganők által a piacra vitt termékeket, vagy megpróbálták megakadályozni az értékesítésüket.

De a nők mindkét csoportja együttműködött a vételi és eladási kapcsolatok kiterjedt hálózatának kiépítésében is, amely megkerülte a gyarmati hatóságok által hozott törvényeket, akik rendszeresen aggódtak amiatt, hogy ezek a tevékenységek kivonhatják az ellenőrzésük alól a rabszolgákat. A rabszolganők az értékesítés megakadályozására vagy az értékesítés helyeinek korlátozására bevezetett jogszabályok ellenére tovább bővítették eladói tevékenységüket és a sajátjuknak tekintett telkek megművelését, így a 18. század végére egy olyan „elő-parasztságot" alkottak, amely gyakorlatilag monopóliummal rendelkezett a szigetek piacain. Emiatt egyes történészek szerint a rabszolgaság a karibi térségben már a felszabadulás előtt megszűnt. A rabszolganők – minden nehézség ellenére – kulcsszerepet játszottak ebben a folyamatban, ők voltak azok, akik elszántságukkal alakították a rabszolgaközösség és a szigetek gazdaságának fejlődését, annak ellenére, hogy a hatóságok sokszor megpróbálták korlátozni a hatalmukat.

A rabszolgasorba taszított karibi nők a fehér lakosság kultúrájára is döntő hatást gyakoroltak, különösen a fehér nőkre, a gyógyítóként, látnokként, a mágikus gyakorlatok szakértőjeként végzett tevékenységükkel, valamint gazdáik konyhájának és hálószobáinak „uralmával" (lásd: BUSH 1990). Nem meglepő, hogy a rabszolgaközösség szívének tekintették őket. A látogatókat lenyűgözte énekük, fejkendőjük és ruhájuk, valamint extravagáns beszédmódjuk, amelyet ma már úgy értelmeznek, mint gazdáik szatirizálásának eszközét. Az afrikai és kreol nők befolyásolták a

szegény fehér nők szokásait, akik egy kortárs ábrázolás alapján úgy viselkednek, mint az afrikaiak, csípőre szíjazott gyermekeikkel járkálnak, miközben a fejükön terményekkel teli tálcákat egyensúlyoznak (BECKLES 1989: 81).

A fő vívmányuk mégis az önállóság politikájának kifejlesztése volt, amely a túlélési stratégiákon és a női hálózatokon alapult. Ezek a gyakorlatok és a hozzájuk kapcsolódó értékek, amelyeket Rosalyn Terborg Penn a kortárs afrikai feminizmus alapvető elveiként azonosított, újradefiniálták a diaszpóra afrikai közösségét. Nemcsak egy új női afrikai identitás alapjait teremtették meg, hanem egy olyan új társadalom alapjait is, amely – a szűkösségre és a függőségre mint strukturális életfeltételek erőltetésére irányuló kapitalista kísérlettel szemben – a megélhetés alapvető eszközeinek újrakisajátítása és nők kezében való összpontosítása mellett kötelezte el magát, kezdve a földdel, az élelmiszertermeléssel, valamint a tudás és az együttműködés generációk közötti átadásával.

A nők megszelídítése, a feminin és maszkulin jegyek újraírása: A nők, Európa fenevadai

Nem meglepő tehát, hogy a női munka és társadalmi státusz elértéktelenedése következtében az engedelmesség megtagadása, valamint azok a módszerek, melyekkel a nők megszelídíthetőek, az átmeneti korszak irodalmának és szociálpolitikájának fő témáit képezték (UNDERDOWN 1985: 116–36).

A nők munkaerőként való teljes leértékelése és autonóm státuszuktól való megfosztása nem mehetett volna végbe anélkül, hogy ne lettek volna kitéve az intenzív társadalmi hanyatlás hatásainak; és valóban, a 16–17. század folyamán a nők a szociális élet minden szegmensében teret vesztettek. A folyamat kulcsfontosságú okai az akkori törvényekben keresendőek, ebben az időszakban ugyanis a női jogok folyamatosan csorbuló tendenciát mutattak. Ennek egyik alappillére az egyedül végezhető gazdasági munka jogától történő megfosztáson nyugodott. Franciaországban elveszítették a szerződéskötéshez vagy a bírósági képviselethez való jogot, mivel a törvény előtt „elmeháborodottnak"

nyilvánították őket. Olaszországban hasonló okok miatt kevesebbszer jelentek meg a bíróságokon, hogy feljelentést tegyenek az ellenük elkövetett visszaélések miatt. Ha Németországban egy középosztálybeli nő megözvegyült, bevett gyakorlatnak számított egy gyám kinevezése, aki az özvegy ügyeit intézi. A német nők számára azt is megtiltották, hogy egyedül vagy más nőkkel együtt éljenek, az alsóbb társadalmi rétegekhez tartozó nők esetében pedig még az is törvénybe ütközött, hogy a saját családjukkal maradjanak, mivel nem volt garancia arra, hogy megfelelően fogják ellenőrizni őket. Összegzésképpen, a gazdasági és társadalmi hanyatlás a nők törvényes kiskorúsításához vezetett.
A társadalmi potenciál elvesztése tetten érhető volt a közterek újabb, nemi alapon történő felosztásában is. A mediterrán országokban a nők nemcsak bérmunkát nem végezhettek, hanem az utcákról is kiszorultak, ahol kíséret hiányában gúnyolódásnak és szexuális zaklatásnak voltak kitéve (lásd: DAVIS 1998). Angliában (habár az országot a korszak „női édenkertjének" tartották egyes olasz utazók) a nők nyilvános jelenlétét rosszalló tekintetek fogadták. Elbátortalanították őket attól, hogy otthonaik előtt üldögéljenek, vagy az ablakon keresztül nézelődjenek; utasítást kaptak arra is, hogy lehetőleg ne töltsenek időt barátnőikkel (a „pletykálás" ebben az időszakban szívta magába negatív jelentéstartalmát). Még az is a javaslatok között szerepelt, hogy a házasságkötés után ne látogassák túl gyakran szüleiket. Az, ahogy a munka nemi alapon történő felosztása átformálta a férfi–női kapcsolatokat, látható azokból a nyilvános vitákból is, amik a korszak női erényeit és bűneit tematizáló, népszerű irodalmi alkotásokban is tükröződnek. Ezeknek a célja a nemi szerepek ideológiai újramodellezése által a kapitalizmus rendjébe való beilleszkedésre nevelés volt.

A kezdettől fogva „cicaharcként" emlegetett viták során megmutatkozott egy újfajta kíváncsiság a téma iránt, jelezve az avítt normák szavatosságának lejártát, a nyilvánosság szemében pedig egyre inkább tudatosult a szexuális politika alapelvei megkérdőjelezésének szükségessége. A vitákat követően két jellegzetes tendenciát figyelhetünk meg. Egyrészt új kulturális kánonok születtek, maximalizálva a nők és a férfiak közötti

különbségeket eltúlzott maszkulin és feminin prototípusok megalkotásán keresztül (lásd: FORUNATI 1984). Másrészt pedig lefektették azt az alapvetést, miszerint a nők természetüknél fogva alacsonyabb rendűek a férfiaknál – túlérzékenyek, kéjhajhászok, önkontrollra képtelenek –, így a férfiak felügyelete alá kell helyezni őket.

Akárcsak a boszorkányperek esetében, ebben a kérdésben is vallási és filozófiai irányvonalak mentén született konszenzus. A szószéken vagy az írott lapokon humanisták, protestáns újítók, ellenreformációt támogató katolikusok mind együttműködtek a nők rágalmazásának érdekében. Szakadatlanul és megszállottan vádolták őket esztelenséggel, fennhéjazással, féktelenséggel, pazarlással. Különösképpen okolták a női beszédet, amit az alárendeltség eszközének tekintettek. A legfőbb női gonosztevőnek azonban az engedetlen feleséget tartották, aki a cserfes asszonnyal, a boszorkánnyal és a prostituálttal együtt kedvelt figurája volt népszerű drámaíróknak és moralistáknak.

E tekintetben Shakespeare *A makrancos hölgy* című drámája tekinthető a korszak kiáltványának. A patriarchális tekintélynek való behódolás megtagadásáért járó büntetést számtalan nőgyűlölő darabban és traktátusban követelték és ünnepelték. I. Erzsébet és I. Jakab korának irodalma ezen témákban bővelkedett.

Jellemző példája a műfajnak John Ford *Mily kár e szajháért* című tragédiája, ami egy elrettentő ítélet végrehajtásával zárul: négy nőből hármat kivégeznek. További, a nők fegyelmezéséért felelős klasszikusokként említhetjük John Swetnam *A hajadon, tétlen, haladó, bizonytalan nők helyzetének rendezése* című pamfletjét, valamint *A nők parlamentje* című szatíráját, melyben középosztálybeli feleségeket karikíroz ki, akik buzgó jogalkotóként igyekeznek férjeik fejére nőni.

Mindeközben új törvényeket és új kínzási módszereket vezettek be annak érdekében, hogy szabályozzák a nők házon kívüli viselkedését, megerősítve a nők irodalmi befeketítésén túli precíz politikai programot, azaz minden önrendelkezésüktől és társadalmi hatalmuktól való megfosztását. A felvilágosodás kori Európában azokat a nőket, akiket feleselléssel vádoltak, szájukat eltakarva, akár a kutyákat, tették közszemlére az utcákon. A prostituáltakat ostorral verték, ketrecbe zárták vagy vízbe fullasztották,

a házasságtörő nőket pedig halálbüntetéssel sújtották (UNDERDOWN 1985: 117). Túlzás nélkül kijelenthető, hogy a nőkkel ugyanolyan ellenségesen és elhidegülten bántak, mint a „vad őslakosokkal" a gyarmatosításról szóló feljegyzések szerint. A párhuzam nem véletlenszerű. Mindkét esetben az irodalmi és kulturális besározás volt a kirekesztés eszköze.

Láthatjuk, ahogy az amerikai őslakosok démonizálása a rabszolgatartás szükségességét és erőforrásaik kifosztását volt hivatott igazolni. Európában a nők elleni támadás a munka férfiak által történő kisajátítása és a nők reproduktív joga feletti kontroll megszerzésének szolgálatában állt. Ahogy minden esetben, az ellenállásnak végzetes ára volt.
Az európai nők és a gyarmatosított őslakosok ellen alkalmazott taktikák egyike se járt volna sikerrel az állandósult terror fenntartása nélkül. Az európai nők esetében a boszorkányüldözés játszotta a főszerepet az új társadalmi funkciójuk kialakításában és identitásuk lerombolásában.
A nők démoni lényekként való ábrázolása, valamint azok a kegyetlen és megalázó gyakorlatok, amelyeknek közülük sokan alá voltak vetve, kitörölhetetlen nyomokat hagytak a kollektív női pszichében és a nők lehetőségeiben. Társadalmi, gazdasági, kulturális, politikai szempontból a boszorkányüldözés fordulópont volt a nők életében; megegyezett azzal a történelmi vereséggel, amelyre Engels *A család, a magántulajdon és az állam eredeté*ben utal a matriarchális világ bukásának okaként. A boszorkányüldözés ugyanis elpusztította a női gyakorlatok, a kollektív kapcsolatok és tudásrendszerek egész világát, amelyek a nők erejének alapját képezték a kapitalizmus előtti Európában, és a feudalizmus elleni küzdelemben való ellenállásuk kiindulópontját jelentették. Ebből a vereségből a nőiség új modellje bontakozott ki: az ideális nő és feleség mindenkor passzív, engedelmes, takarékos, csendes, szorgos és tiszta.
Ez a változás a 17. század végén kezdődött, miután a nőket több mint két évszázadra alávetették az állami terrorizmusnak. Miután a nőket legyőzték, az „átmenet" során felépített démoni képzetet, mint felesleges eszközt elvetették, és helyébe egy új, megszelídített nőstény került.
Míg a boszorkányüldözés idején a nőket vadállatoknak, gyengeelméjűeknek, telhetetlen kéjenceknek, ugyanakkor rebellisnek, alárendeltnek,

önuralom nélkülinek ábrázolták, a 18. századra a kánon megfordult. A nőkre ekkor passzív, terméketlen lényekként hivatkoztak, akik engedelmesebbek, erkölcsösebbek, mint a férfiak, egyszersmind képesek pozitív etikai hatást is gyakorolni az„erősebbik" nemre. Még az irracionalitásukat is felértékelték, a holland gondolkodó, Pierre Bayle *Történelmi és kritikai Szótár*ában az anyai ösztön fontosságát méltatta, azzal érvelve, hogy valóban gondviselő eszköznek kell tekinteni, amely biztosítja, hogy a szülés és a gyermeknevelés kellemetlenségei ellenére a nők továbbra is hajlandóak legyenek szaporodni.

A kapitalizmus és a nemi alapú munkamegosztás

Ahogy a nők és a primitív felhalmozás története is megmutatja, az új patriarchális rend és a kapitalista rendszer felépítésében a nők szolgasorba taszítása játszotta a főszerepet, akik így váltak a férfi munkaerő kiszolgálóivá. Ez alapján új, nemi alapú munkamegosztást lehetett érvényesíteni, amely nemcsak a nők és férfiak feladatait különböztetette meg, hanem tapasztalataikat, életüket, a tőkéhez és a munkásosztály más ágazataihoz való viszonyukat is meghatározta.

Nem kevésbé, mint a nemzetközi munkamegosztás, a szexuális munkamegosztás is mindenekelőtt a hatalmi struktúrákon és a munkaerő felosztásán alapult, miközben óriási löketet adott a tőkefelhalmozásnak. Ezt nem árt hangsúlyozni, tekintettel arra a tendenciára, hogy az ugrásszerűen megnövekedett termelést a kapitalizmusban csak a munkafeladatok specializálódásának tulajdonítják.

Valójában azok az előnyök, melyekre a tőkés osztály szert tett a mezőgazdasági és az ipari munka elkülönítése által (és leginkább az Adam Smith ódáiban ünnepelt ipari munka által), elhalványulnak, mivel a nők munkájának és társadalmi helyzetének romlásából származnak.

Amellett érveltem, hogy a nők és férfiak közötti egyenlőtlen hatalmi viszonyok, valamint a nők fizetés nélküli munkájának tabusítása a természetes alsóbbrendűség leple alatt lehetővé tette a kapitalizmus számára, hogy hatalmas mértékben kiterjessze a fizetetlen munka intézményrendszerét, és a (férfiak által megkeresett) béreket a női munka

felhalmozására használja. Egyben annak a célnak is megfelelt, hogy az osztályharcot nők és férfiak közötti harcként mutassa fel.

Így a primitív felhalmozás mindenekelőtt a különbségek, egyenlőtlenségek, hierarchiák, megosztottságok felhalmozása volt, amelyek elidegenítették a dolgozókat egymástól, sőt önmaguktól is. Amint láttuk, a férfi munkavállalók gyakran bűnrészesek voltak ebben a folyamatban, mivel igyekeztek megtartani és maximalizálni hatalmukat, leértékelve és fegyelmezve a nőket, gyerekeket és a tőkés osztály által gyarmatosított lakosságot.

Az elnyomásért, amelybe a férfiak a nőket kényszerítették a bérmunkához való hozzáférésük kisajátítása és a tőke mértéktelen felhalmozásához való, ismert hozzájárulásuk során, az önmaguktól való elidegenedés, valamint az egyéni és kollektív hatalmuk „primitív felhalmozása" árán fizettek.

A következő fejezetekben tovább vizsgálom a felhalmozás ezen folyamatát a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet három kulcsfontosságú aspektusának tárgyalásával: a proletár test munkagéppé alakításával, a nők boszorkányüldözésével, a „vadak" és a „kannibálok" kontstrukciói megalkotásának folyamatával Európában és az Újvilágban.

TASKOVICS Viktória fordítása

IRODALOM

BALES, Kevin 1999. Disposable People: New Slavery in the Global Economy, University of California Press, Berkeley

BEHAR, Ruth 1987. Sex and Sin, Witchcraft and the Devil in Late-Colonial Mexico. *American Ethnologists*, Vol. 14., no. 1., February, 34–54.

BECKLES, Hilary 1990. *Sex and Gender in the Historiography of Caribbean Slavery*. Brereton and Bailey, Shepard, 125–140.

BLAUT, J. M. 1992. *1492: The Debate on Colonialism, Eurocentrism and History.* Africa World Press, Trenton

BRAUNER, Sigrid 1995. *Fearless Wives and Frightened Shrews: The Construction of the Witch in Early Modem Germany*. University of Massachusetts Press, Amherst

BODIN, Jean 1992. *Six Books of the Commonwealth*. Cambridge University Press, Cambridge

BRANDON, William 1986. *New Worlds For Old: Reports from the New World and their Effect on the Development of Social Thought in Europe 1500–1800*. Ohio University Press, Athens

BUSH, Barbara 1990. *Slave Women in Caribbean Society: 1650–1838*. Indiana University Press, Bloomigton
CAVALLO, S.–CERUTTI, S. 1980. Onore femminile e controllo sociale della riproduzione in Piemonte tra Sei e Settecento. In L. Accati ed., Op. cit., 346–383.
COOK NOBLE, David 1981. *Demographic Collapse: Indian Peru 1520–1620*. Cambridge University Press
CROSBY, Alfred W. 1972. *The Columbian Exchange: The Biological and Cultural Consequences of 1492*. Greenwood Press
DAVIS, Robert 1998. The Geography of Gender in the Renaissance. In Judith C. Brown & Robert C. Davis, eds., op. at.
DE VRIES, Jan 1976. *Economy in Europe in Age of Crisis 1600–1750*. Cambridge University Press, New York
FORTUNATI, Leopoldina 1981. *L'Arcana della Riproduzione, Casalinghe Prostitute, Operai e Capitated*. Marsilio Editori, Venezia
GUNDER FRANK, Andre 1978. *Dependent Accumulation and Underdevelopment*. Monthly Review Press
HACKETT FISCHER, David 1996. *The Great Wave: Price Revolution and the Rhythm of History*. Oxford University Press
HAMILTON, Earl J. 1965. *American Treasure and the Price Revolution in Spain 1501–1650*. Octagon Books, New York
HECKSCHER, Eli J. 1965. *Mercantilism*. George Allen & Unwin Ltd., London
HOWELL, Martha 1986. *Women, Production and Patriarchy in Late Medieval Cities*. Chicago University Press, Chicago
KAMEN, Henry Arthur Francis 1972. *The Iron Century: Social Change in Europe 1550–1660*. Praeger Publishers, New York
KARRAS, Ruth Mazo 1989. The Regulations of Brothels in Later Medieval England. *Signs, Journal of Women in Culture and Society*, Winter, 399–433.
KING, Margaret L. 1991. *Women of the Renaissance*. University of Chicago Press, Chicago
KONING, Hans 1993. *The Conquest of America: How the Indian Nations Lost Their Continent*. Monthly Review Press, New York
LEACOCK, Eleanor Burke 1981. *Myths of Male Dominance: Collected Articles on Women Cross-Culturally*. Monthly Review Press, New York
LEROY LADURIE, Emmanuel 1996. *Les Pay sans de Languedoc*. Gallimard, Paris
MARTIN, Emily 1981. *The Woman in the Body. A Cultural Analysis of Reproduction*. Beacon Press, Boston
LINEBAUGH, Peter–REDIKER, Marcus 2000. *The Many-Headed Hydra: Sailors, Slaves, Commoners, and the Hidden History of the Revolutionary Atlantic*. Beacon Press, Boston
MARX, Karl 1973. *Grundrisse*. Penguin, London
MARX, Karl 1909. *Capital. A Critique of Political Economy.* Charles H. Kerr & Company, Chicago
MENDELSON, Sara–CRAWFORD, Patricia 1998. *Women in Early Modern England 1550–1720*. Clarendon Press, Oxford
MOMSEN, Janet H. 1993. *Women and Change in the Caribbean: A Pan-Caribbean Perspective*. James Currey, London
MORISSEY, Marietta 1989. *Slave Women in the New World: Gender Stratification in the Caribbean*. University Press of Kansas, Lawrence

MOULIER BOUTANG, Yann 1998. *De Vesclavage au salariat. Economie historique du salariat bride.* Presses Universitaires de France, Paris
NASH, June 1980. *Aztec Women: The Transition from Status to Class in Empire and Colony*. In Etienne and Leacock, eds., opcit., 134–148.
OZMENT, Steven 1983. *When Father Ruled: Family Life in Reformation Europe.* Harvard University Press, Cambridge
ROBERTS, Nickie 1992. *Whores in History. Prostitution in Western Society*. Harper Collins Publishers, New York
ROWLING, Nick 1987. *Commodities: How the World Was Taken to Market*. Free Association Books, Lomdon
RUBLACK, Ulinka 1996. Pregnancy, Childbirth and the Female Body in Early Modern Germany. *Past and Present*, 2, 84–110.
SCHOCHET, Gordon J. 1975. *Patriarchalism in Political Thought: The Authoritarian Family and Political Speculation and Attitudes Especially in Seventeenth-Century England.* Basic Books, New York
SPENGLER, Joseph J. 1965. *French Predecessors of Malthus: A Study in Eighteenth Century Wage*
STANNARD, David 1992. *American Holoacust: The Conquest of The New World*. Oxford University Press, Oxford
TERBORG PENN, Rosalyn 1995. *Through African Feminist Theoretical Lens: Viewing Caribbean Women's History Cross-Culturally.* In Shepherd, Verene, Bridget Brereton and Barbara Bailey
UNDERDOWN, David A. 1985. *The Taming of the Scold: The Enforcement of Patriarchal Authority in Early Modern England.* In Fletcher & Stevenson, eds., op. cit., 116–136.
VIGIL, Marilo 1986. *La vida de la mujeres en los sighs XVI y XVII.* Siglo veintiuno de Espaiia Editores, Madrid
WALLERSTEIN, Immanule 1974. *The Modern World-System I*. Academic Press, Berkeley
WIESNER, Merry E. 1986. *Working Women in Renaissance Germany.* Rutgers University Press, New Brinswick
WILLIAMS, Eric 1944. *Capitalism and Slavery*. University of North Carolina, Chapel Hill
WILLIAMS, Walter L. 1986. *The Spirit and the Flesh: Sexual Diversity in American Indian Culture*. Beacon Press, Boston

JEGYZETEK

[1] Részletek Silvia Federici *Caliban and the Witch: Women, the Body and Primitive Accumulation* című könyvéből, amely a New York-i Autonomedia kiadó gondozásában jelent meg 2004-ben.

[2] A szerző itt a labor szót használja, mely nemcsak szülést, hanem munkát is jelent. (A ford. megj.)

„Azoknak a boszorkányoknak az unokái vagyunk, akiket nem tudtatok elégetni”

Losoncz Márk beszélgetése Jadranka Ćuzulannal

Nehéz nem észrevenni, hogy az utóbbi időben a boszorkányoknak valamiféle reneszánsza zajlik. Még maga a Híd *folyóirat is nemrégiben megjelentette Rebecca Tamás boszorkányverseit. E hónapokban láttam a* Marxism & Witchcraft *elnevezésű angliai kerekasztal-beszélgetés reklámját, de lett olyan ismerősöm is, aki a boszorkányok és az ásványok antropológiájával foglalkozik. A külső szemlélők csak találgathatnak, hogy mi történhet. Számukra alighanem úgy tűnik, hogy bizonyos embereknek (nem csak nőknek) elegük van a vallás, illetve a spirituális gyakorlatok patriarchális formáiból. Hasonlóképpen feltételezhetik, hogy a boszorkányok visszatérni igyekeznek a természetről való régebbi tudásformához. Vagy hogy számukra a Gaia-hipotézis több puszta tudományos hipotézisnél. Vagy hogy rendkívüli potenciál és kreativitás van a nem-maszkulin szövetségek teremtésében. Vajon mindez igaz lehet? Mely motivációforrások fontosak még a kortárs boszorkányok számára?*

– Az akadémiai szférában mind több szakirodalom tűnik fel mostanában, amely a boszorkányokhoz kötődik – a boszorkányokról alkotott tudás mind gazdagabb formákat ölt. E kutatások 2013-ban érték el népszerűségük csúcsát, mely évet úgy is nevezték, hogy a boszorkányok éve. Érdekes, hogy használták a „boszorkányok reneszánsza” kifejezést is.

Paradox módon ugyanis a boszorkányok éppen a reneszánsz során váltak *veszélyesekké*, vagyis ekkoriban kezdték el összekötni a boszorkányos gyakorlatokat a sátánnal. A boszorkány, amennyiben az angol *witch* szót használják rá, vallási identitást jelölhet, amelynek megvan a maga szimbóluma is: a pentagramma. Ám ami a boszorkányság újabb hullámát illeti, az sokkal inkább az „Istennő" reneszánszához kötődik, és inkább afféle archetípusként működik, semmint olyan identitásként, amely köré spiritualitást lehetne kiépíteni.

A *Dancing with the flames: the dark goddess in the transformation of consciousness* című könyvében Marion Woodman jungiánus pszichoanalitikus ezt az archetípust mint új tudatformát kezeli, amelyet fel kell szabadítani, hogy megkezdődhessen az emberiség történetének új korszaka. Amikor az „Istennő" archetípusáról szól, nem valamiféle már-eleve-létező női energiára utal, vagy olyanra, amely csak nőnemű személyekben alakulhat ki, hanem olyan energiáról beszél, amely nem létezett még a matriarchális társadalmakban sem (ő úgy látja ezt a periódust, mint a *devouring mother*, a pusztító anya korszakát). Jómagam asztrológiai gyakorlatom során többféle archetípussal dolgozom, amelyek a nevükben hordozzák az úgynevezett *darktype* dimenziót, vagyis éppen a sötét istennő mozzanatát. Lehet, hogy másoknak elsőként Kali jut eszébe, én azonban Medúzát emelném ki. Woodman összehasonlítja az ő kígyókból álló koszorúját Buddha dicsfényével, amely a hét csakrára, illetve a megvilágosodásra utal. Medúza alakja fontos a feministák számára is, különösen a #metoo mozgalomban – ez a kapcsolat akkor kulminálódott, amikor szobrot emeltek Medúzának, amint Perszeusz fejét tartja. A szobrot azon bíróság előtt állították fel, ahol Harvey Weinsteint elítélték, és a szimbolikus hatalom terén lezajló fontos változást testesíti meg. Ezt hangsúlyozni kell most, amikor többen is azt sugallják, hogy a mi életünk során a patriarchátus nem fog összeomlani. Természetesen fontos, hogy tudatosak legyünk a boszorkányok történelmét illetően, hogy megértsük, egyáltalán miért jött létre ez az archetípus. De hogy visszatérjek a reneszánsz kérdéséhez: számos történész állítja, hogy a boszorkányüldözéseket elsősorban az motiválta, hogy ellenőrzés alá vonják a nők reproduktív képességeit, jogait, és ez a boszorkányok küzdelmét ille-

tően mindmáig lényeges motivációforrás. Mint ahogyan a fekete péntek napján zajló lengyelországi tüntetések is megmutatták, ahol megjelent az „Azoknak a boszorkányoknak az unokái vagyunk, akiket nem tudtatok elégetni" szöveget tartalmazó transzparens is.

Érdekes és erős párhuzamok voltak a szüfrazsett mozgalom, illetve bizonyos spiritualizmus/spiritizmus között, amiként a feminizmus második hulláma és az újpogányság között is. Milyen ez a viszony manapság? Vajon a feminizmusnak (és egyéb emancipatorikus mozgalmaknak) különleges viszonyuk van például a boszorkányokhoz?

– A feminizmust és a boszorkányok közti kapcsolatot megemlítik a Netflix *Feminists: What were they thinking?* című dokumentumfilmjében, amelyben az egyik interjúalany Zsuzsanna Budapest magyar származású boszorkány és feminista, a Dianic Wicca-kultusz ápolója. A filmben elbeszéli a saját történetét, miszerint akkor kezdett bele a „spirituális aktivizmusba", amikor meggyónta egy katolikus papnak, hogy fogamzásgátlót szed. Amikor a pap azt mondta, hogy „nem tudok neked megbocsátani", dühösen azt felelte: „hogyan merészeled, hiszen te senkinek nem vagy az apja". A *The Goddess in the office: A personal energy guide for the spiritual warrior at work* című könyvét használtam, amikor a katonaság kifejezetten maszkulin közegében dolgoztam, és noha nem vagyok a Dianic Wicca híve, kétségtelen, hogy ezt a látásmódot is lehet alkalmazni patriarchális környezetben.

Az LMBTQ+, és különösen a transz közösségnek megvan a maga boszorkányos gyakorlata, sőt, némelyek úgy tartják, hogy mintegy immanens módon e vallás híveiként születtek (hiszen egyetlen monoteista vallás sem kívánja őket a soraiba). A boszorkányközösségeknek, avagy népszerű nevükön a *coven*eknek nincs szigorú hierarchikus szervezeti formájuk, így hát a köreik a szerkezetüket illetően kiváló táptalajt jelentenek a kisebbségi csoportosulások és az emancipatorikus mozgalmak számára. A „boszorkányakvitizmus" leggyakoribb formája az, amit politikai átoknak nevezhetnénk. Az aktivizmusnak ez a formája Trump elnöksége, illetve a #metoo mozgalom során csúcsosodott ki, amikor a boszorkányok – nem csak Amerikában – összegyűltek, és „átkot szórtak" azokra, akik hozzájárulnak a patriarchátus és a kapitalizmus fennmaradásához.

Úgy tudom, intenzíven foglalkozol a deleuze-i filozófiával, többek között feminista nézőpontból. Érdekes, hogy a Guattarival közösen írt nagy munkájában, a Kapitalizmus és skizofréniá*ban ott vannak* A varázsló emlékiratai, *amiben így írnak: „A gondolkodás általános közömbösséget idéz elő. Ugyanakkor veszélyes gyakorlat. (…) Ezek az eljárások az álmok, a patologikus folyamatok, az ezoterikus tapasztalatok, az ittasság és az excesszus rendjéhez tartoznak. A horizont felé tartunk az immanenciasíkon, és vérben forgó szemekkel térünk vissza, ugyanakkor ez az elme szeme. Még Descartes is álmodott. Gondolkodni nem más, mint követni a boszorkány röptét." Szem előtt tartva a deleuze-i (és a Guattari-féle) filozófia egyes motívumait (létrejövés, transzformáció, repülés, erők stb.), nem meglepő, hogy a boszorkányok explicit módon feltűnnek. Te hogyan értelmezed ezeket a sorokat? Hogy nézne ki szerinted a „deleuze-iánus boszorkány"?*

– Ismert, hogy a Deleuze-re gyakorolt nem-filozófiai hatásokat illetően fontos volt az ezoterikus gondolkodás. Maga az idézet az erő deleuze-i fogalmával függ össze, azzal, hogy Deleuze „gondolkodásra késztet bennünket". A transzformáció, avagy a repülés nem történhet meg, ha az újonnan létrejött gondolati formulákat csakis az őket megelőző formuláktól való eltérés jegyében fogják fel. Hasonlót sugall Ursula K. Le Guin is, a kritikai utópia ismert szerzője, amikor azt állítja, hogy szembeszegülni valamivel nem más, mint életben tartani azt a valamit – éppen ezért más utat kell választani, egészen más célt kell keresni. A „deleuze-iánus boszorkány" szerintem poszthumán nő vagy még inkább: posztantropocentrikus nő (Donna Haraway terminológiája szerint). Mégiscsak, a boszorkánynak megvannak a maga „meghitt ismerősei" és rokoni kapcsolatai. És éppen Deleuze-nél a nővé-válás és a nővé-emberi-lénnyé-válás a kulcs a többi keletkezési módhoz vezető ajtó számára. A „deleuze-iánus boszorkány" túl van az identitáson, mindig keletkezőben van, és még csak azt sem lehet mondani, hogy marginális identitást vagy csoportosulást testesítene meg.

Megemlítetted azokat, akik „hozzájárulnak a patriarchátus és a kapitalizmus fennmaradásához". Viszonylag jól ismertek Silvia Federici elemzései a boszorkányokkal szembeni elnyomásnak és a kapitalizmus felemelkedésének összefüggéseiről. A Becoming Dangerous. Witchy Femmes, Queer

Conjurers and Magical Rebels *című könyvben a következő mondatokra futottam rá: „milyen lenne elképzelni, hogy a kapitalizmust semmisítjük meg minden egyes varázslatunkkal? Hogy minden meggyújtott gyertyával, minden lélegzetvételünkkel megsemmisítjük? Hogy tudjuk, összeomlóban van, és hogy túl fogjuk élni, új világokat építünk majd?" Ha a kapitalizmus csakugyan a boszorkányok ősi ellensége, felmerül a kérdés: vajon pontosan miként küzdhetnének a kortás kapitalizmus ellen? Melyek lennének a hatékony stratégiáik?*

– E könyv előszavában megemlítik az ellenállás mibenlétének kérdését, azt pontosabban, hogy mit jelent az ellenállás, amikor a multimilliós politikai gépezet szlogenje. Hogy mit jelent maga a szó, amikor egy, a fogyasztók számára felkínált árura nyomtatják. A „mágikus lázadókat" illetően lényegi kérdés, hogy miként lehet szembeszegülni a tőkés rendszer kooptációs tendenciáinak. A politika és a spiritualitás viszonyára már utaltam az előző válaszomban, amikor szóba hoztam a „boszorkányaktivizmust", ám vannak más stratégiái is, a hatékonyság pedig magának az ellenállásnak a hitelességétől függ.

A nyilvános térhez kapcsolódó némely stratégiák a terek megjelölésével függnek össze, mint a *yarn bombing* vagy a közterek elfoglalása, például egy galéria megnyitása egy raktárban. Olyan stratégiák ezek, amelyek a csere tőkés módjait aknázzák alá, célozzák meg: a képességeket, lehetőségeket megosztják egymással, például nálunk Szarajevóban van qSport, amelyben az edzők ingyen ajánlják fel szolgáltatásaikat.

Természetesen személyesebb szinten a stratégiák bonyolódnak, lehetnek például alternatív gyógymódok. Közvetlenül utasíthatják el a rendszerben való részvételt, ám lehetnek szolipszisztikusabb gyakorlatok, amelyek az egyéni megerősödést és az egyénközpontúságot segítik elő, mondjuk különböző rituálék révén, legyenek akár spirituális jellegűek, vagy csupán az, amit az említett könyv szerkesztői „esztétikai gesztusoknak" neveznek, amelyek nem-hagyományos cselekvési formákat, rituálékat is magukba foglalnak (erre példa az *undercut*). Amikor e személyesebb gyakorlatokról szólunk, „a személyes politikai jellegű" „boszorkányakvitizmus" esetében másféle jelentést kap, mint a tipikusan feminista értelmezésben. A boszorkányos gyakorlatokba beavatatlanok

számára úgy tűnhet, hogy az „esztétikai mágiának" nincs szubsztanciális jelentősége, ám mindig egy tágabb kontextus része, úgyhogy a könyvben az egyik szerző megemlíti, hogy az „esztétikai mágiához" tartozó gyakorlata, amely szembeszegül a patriarchátussal, a nagyanyja örökségére támaszkodik, aki varrónő volt a koncentrációs táborban – és ez megmentette az életét.

Sokak számára ismertek Pócs Éva kutatásai, amelyek a magyar boszorkányságot az európai hagyomány szerves részeként elemezték, és leginkább talán a szláv boszorkányokkal rokonították. Hány boszorkány van manapság a posztjugoszláv térségben? Mennyiben kötődnek a régebbi szláv hagyományokhoz, illetve mennyiben innovatívak? Úgy véled-e, hogy vannak mozgalmak, amelyeket érdemes komolyan venni?

– A posztjugoszláv térségben a boszorkányok bizonyosan számos formában léteznek, a vlachok mágikus gyakorlataitól a boszorkányság hagyományosabb fajtáin át az okkultistákig. Másfelől vannak afféle ekvivalensei a „spirituális", avagy „boszorkányaktivizmusnak", én csak ezeket tartom progresszíveknek (a mágia hagyományosabb formái olyan kultúra részei eszerint, amely kriptomatriarchátusnak tekinthető). Ilyenek léteztek a közösségi média megjelenése előtt is, mint a mindenki számára ismert *Žene u crnom* vagy a *Vještice iz Rija*, amely utóbbi a horvát feminista írónők elnevezése. Manapság pedig digitális csoportok is vannak, mint azok a kollektívák, amelyek nevében ott a „boszorkány" – ilyen a *Sve su to vještice* és a *Krajnje neuračunljive aktivni ovdje u Bosni i Hercegovini*.

MARÓY KRISZTINA

Soha nem vagy elégedett semmivel? Nem vagy egyedül

Gernot Böhme: *Critique of Aesthetic Capitalism*. Mimesis International, New York, 2017

Gernot Böhme német filozófus műve már angolul is olvasható. A könyv a Mimesis International Atmospheric Spaces sorozatában jelent meg, melynek szerkesztőbizottságát Tonio Griffero olasz filozófus vezeti. Böhme könyve tökéletesen illeszkedik az affektív fordulat irányzatába, mely során egy platformra hozzák többek közt a pszichoanalitikus teóriákat, a politikai elméleteket és a kritikai elemzést. Az 1990-es években bekövetkezett „affektív fordulat" kívül esik a filozófiai hagyományokon, még ha merít is belőlük. Ennek során számos társadalomtudományokkal, bölcsészettudományokkal foglalkozó szerző elkezdte úgy vizsgálni az affektuselméletet, mint a tapasztalati szférák megértésének módját. La Caze és Lloyd megfogalmazzák, hogy az affektus fogalma magában foglalja az érzelmeket, a hangulatokat, és ugyan visszatérő téma a filozófiában, de a fordulat óta kiemelkedően intenzív a tudományos érdeklődés az esztétikai vonatkozások, a testiség és az érzelmek iránt (LA CAZE–MARTY LLOYD 2011). Az affektív iskola másik összefoglaló munkájában, a *The Affective Turn – Theorizing the Social* című, Patricia Ticineto Clough által szerkesztett esszégyűjteményben a szerkesztő kifejti, hogy az affektus fogalma fokozatosan támasztódott alá filozófiai, pszichológiai, fiziológiai alapokkal, kritikai szókinccsel, és ontológiai utak széles választékával is gazdagodott, így mindenféle politikai,

pragmatikus, performatív célokra fordítható (és fordították is) (GREGG–SEIGHWORTH 2010).

Böhme könyvének bevezetőjében a szerkesztők felteszik az affektív vizsgálódás egyik legfontosabb kérdését: mit jelent az atmoszféra? Ez a böhmei fogalom erőteljesen megváltoztatta a kérdésfeltevéseket az elmúlt évtizedben, egyszerre jelöli az új esztétika alapfogalmát és a megismerés központi tárgyát. Az atmoszféra, mellyel foglalkozik, az érzékelő és az érzékelt közös valósága. Az érzékelt valósága, mint jelenlétének szférája és az érzékelő valósága, amennyiben az atmoszféra érzékelésében bizonyos módon testileg is jelen van (BÖHME 1993: 122). Az atmoszféra elmélete túlnyúlt a fenomenológián, az esztétikán, és a humán tudományok széles skáláját vonta be a diskurzusba. Olyan különböző tudományés alkotóterületek alkalmazzák az atmoszféra böhmei fogalmát, mint az antropológia, az építészet, a zenetudomány, a művészetkritika. 2013-as művében Böhme így fogalmazza meg a fogalom relevanciáját: „Az atmoszféra fogalmának bevezetését az esztétikába össze kell kapcsolni a különböző karakterű atmoszférák hétköznapi megkülönböztetésével. Az atmoszféra azonban csak akkor válhat fogalommá, ha sikerült számot vetnünk az atmoszférák sajátos közvetítő státuszával szubjektum és objektum között" (BÖHME 1993: 114). A könyvsorozat szerkesztői a bevezetőben kifejtik, hogy „az atmoszféra tanulmányozása (mindenekelőtt) a nem szándékos és önkéntelen élmények elemzését jelenti, és különösen azokat az élményekét, amelyek érzelmileg 'tonizálják' a mindennapi életünket" (BÖHME 2017: 9).

A könyv hét fejezetéből az első négy a fogyasztói társadalommal kapcsolatos kérdéseket járja körül, megfogalmazva az esztétikai gazdaság, a növekedés- és teljesítménykényszer, valamint a középszer kritikáját, majd a három záró fejezetben esettanulmányokban elemzi a kortárs jelenségeket. Böhme könyve a kapitalista rendszerről folyó diskurzushoz szól hozzá, melyet a fogyasztás felől elemez, követve a Veblen, Sombart, Bataille és Baudrillard által épített tradíciót. Ezek a szerzők a fogyasztást nem a munkaerő reprodukciójához szükséges tényezőként értelmezik, mint Karl Marx, sokkal inkább luxusként és extravaganciaként tekintenek rá. „A luxusfogyasztást – ahogyan például az udvari társadalom a barokk

korban gyakorolta – olykor a kapitalista közgazdaságtan eredetének tekintik, mint például Sombart a *Luxury and Capitalism* című munkájában" (BÖHME 2017: 10). Böhme a könyv előszavában írt megállapítása szerint a túlfogyasztást ma már nem luxusként és extravaganciaként határozzuk meg, hanem társadalmunk életformájának szükségszerű velejárójaként. A bevezetőben a szerző figyelmeztet bennünket, hogy nem érdemes leértékelni a túlfogyasztás formáinak fontosságát, hiszen a vágyak felkeltése mentén az emberek pontosan betöltik azt a szerepet, amit a kapitalista rendszerek szánnak nekik. Érdemes itt felidézni Veblen *A dologtalan osztály elmélete* című művéből a fogyasztás leírását: „A stílusok változása azt fejezi ki, hogy szakadatlanul kutatunk valamit, ami esztétikai érzékünkre hathat; mivel azonban minden újítás felett a feltűnő pazarlás normájának szelekciója uralkodik, bizonyos mértékig korlátozott az a terület, amelyen belül újítások jöhetnek létre. Az újításnak nemcsak szebbnek, vagy talán gyakrabban kevésbé sértőnek kell lennie, mint annak a formának, amelyet felvált, hanem meg kell ütnie a költségesség elfogadott mércéjét is" (VEBLEN 1975: 168).

A bevezető első részében a szükségletek rendszereiről, a másodikban a tőkefelhalmozás és fogyasztás szükségszerűségeiről értekezik a szerző, míg a harmadik részben a nemzeti, ipari és hazai gazdaságot elemzi. A szerző alapvetésnek tekinti, hogy a fejlett gazdaságok csak akkor tudnak tovább növekedni, ha a fogyasztás is tovább nő, erre pedig megfogalmazása szerint egyetlen mód van, a vágyak további fokozása. Miután a vágyak kielégítése után azok csak még nagyobbakká válnak. A jelenlegi jóléti társadalmunkat a következőképpen írja le: „Ez azt jelenti, hogy a szükségleteken alapuló rendszereket oly módon kell átalakítani, hogy a gazdaság csak kis része szolgál az alapvető szükségletek kielégítésére, míg a nagyobb része vágyakkal operál, egyúttal fokozza is őket" (BÖHME 2017: 14). A szerző felvillantja, hogy az addiktív viselkedés a fogyasztói társadalom egyenes következménye, ahol az egyén elégedetlensége önmagával és tulajdonával szemben és mindig-többet-akarása is állandó. A teljesítménytársadalom fogalmát is felveti, ami értelmezése szerint manapság mindenre vonatkozik, a munkától a szabadidőn át az oktatásig, és ez permanens stressznek teszi ki az embereket. Úgy véli,

nem élhetjük így tovább az életünket, vissza kell szereznünk a gazdasági rendszerektől való függetlenségünket szükségleteink kezelésével, az aszketizmushoz való visszatéréssel. Véleménye szerint meg kell tanulnunk azt a fajta tudatosságot, amivel úgy gondoskodhatunk magunkról, hogy nem sodródunk bele az esztétizált gazdaság által fokozott növekedési spirálba. A szerző ebből az alapállásból indítja a kortárs jelenségeket értelmező elemzését, és azt tartja a könyv legfontosabb feladatának, hogy az olvasó tudatára ébredjen annak, hogyan alakíthatja saját „érzelmi gazdaságát" (BÖHME 2017: 18).

Az esztétizált gazdaság kritikáját 1992-es esszéjében (BÖHME 1992) bevezetett atmoszféra-fogalma alapján így határozza meg: „Az esztétikai munka olyan tevékenységek összessége, amelyek célja, hogy megjelenést adjanak dolgoknak, embereknek, városoknak, tájaknak, ragyogással ruházzák fel őket és atmoszférát teremtsenek" (BÖHME 2017: 20). Böhme nem gondolja, hogy az „esztétikai munkás" fogalmában el lehet választani a ház festő-mázolóját a festőművésztől, vagy a művészetet a reklámtól. A marxi terminológia használati érték és csereérték fogalma mellé felveszi a bemutatási értéket (*Inszenierungswert*), és azt állítja, hogy a társadalom meglehetősen nagy csoportja foglalkozik azzal, hogy ezt a fajta értéket létrehozza. „Az esztétizált gazdaság – mely nagy mennyiségben hoz létre olyan értékeket, amikre tulajdonképpen senkinek nincs szüksége – a kapitalizmus egy speciális fejlődési stádiumának mutatja magát" (BÖHME 2017: 20). A két francia fogalom, a *besoin* és a *désir* megkülönböztetését Bataille készíti elő *Die Aufhebung der Ökonomie* című művében, ezt követve Böhme is elkülöníti a szükségleteket és a vágyakat. Teóriája szerint a kapitalizmus lényege, hogy fokozza a vágyakat, és ez tökéletesen illeszkedik az emberi természethez (BÖHME 2017: 27). Megállapítása szerint a legfontosabb az, hogy vannak olyan vágyak, amelyeket gazdaságilag ki lehet használni: „Bárki, akinek hatalma van, még nagyobb hatalmat akar, bárki, aki híres, még híresebb akar lenni és így tovább" (BÖHME 2017: 21). Kérdés, hogy vajon hogyan lehet ezen törvényszerűségek ellenében önkorlátozásra, a fogyasztásunk mérséklésére számítani, vagy arra, hogy az emberek átgondolják a szükségleteiket, és az ökokatasztrófa árnyékában moderálják a fogyasztásukat?

A kritikai elméleteket áttekintve a szerző felidézi az 1970-es évekből Wolfgang Fritz Haug filozófus elméletét, aki az esztétikai értéket a használati érték egyfajta ígéretének tekintette. Böhme véleménye szerint Haug nem látta, hogy az áruesztétika olyan igényt elégít ki, ami nem a használati igénnyel kapcsolatos. Nagyjából ugyanekkor Jean Baudrillard-nál szignifikánsan másképpen értelmeződnek ezek az értékek. Böhme hangsúlyozza, hogy Baudrillard a fogyasztói társadalom teóriáját akarta kidolgozni, és már a hívószó is utal a teoretikus perspektívaváltásra. Baudrillard kidolgozza a „jelzőérték" fogalmát, melyben a tárgyak egymásra mutatnak, nemcsak önmagukat jelzik, hanem implicit utalásokat is magukban hordoznak, utalnak a tulajdonosukra is. „Baudrillard képes volt megragadni az áruk jel-jellegét, és a hatásukat a vásárlóra vonatkozó különbségtételre – ha egy bizonyos divatcikket visel valaki, akkor divatkövetőnek mutatja magát, ha egy bizonyos porcelánt vásárol, megmutatja az ízlését" (BÖHME 2017: 26). Böhme azonban túllép a Baudrillard-i koncepción miután ez az elmélet csak a státuszszimbólumok teóriája, és a fogyasztói társadalomra vonatkozó kritikája a fogyasztás szintje szerint rétegzett társadalom kritikája. Böhme áttekinti és elemzi a fogyasztói társadalommal kapcsolatos elméleteket (Adorno és Horkheimer, Bourdieu, Marcuse), és arra a következtetésre jut, hogy az esztétikai gazdaságban a vágyak fokozása, kibontása, láthatóvá tétele alapja egy új, gyakorlatilag korlátok nélküli kizsákmányolásnak (BÖHME 2017: 31).

A könyv második részében a szerző a növekedés kényszerének a kritikáját fogalmazza meg; ehhez egy, a mezőgazdaság iparosításában fontos szerepet játszó szakkönyvet, Justus von Liebig *A kémia alkalmazása a mezőgazdaságban és a növényélettanban* című munkáját hozza példaként. Meglátása szerint a mezőgazdaság átalakulása egy olyan példa, amiben minden benne van, ami miatt manapság aggódnunk kell: a gyártás módjának kapitalista transzformációja, a földtől való eltávolodás, a volt vidéki lakosság proletarizálódása, a vízhiány, a rovarirtók mérgező hatása, az elsivatagosodás, az éhínség és a többi.

Az 1972-es *A növekedés határai* (MEADOWS–RANDERS–MEADOWS 2022) című, a globális problémák alapművének számító művet szem előtt tartva áttekinti az elmúlt ötven évet, és felvillantja azokat az aspek-

tusokat, amelyek a szerzők számára még nem voltak láthatók (igaz, később frissítették prognózisukat), és arra a következtetésre jut, hogy amennyiben a világon mindenki a nyugat-európai életszínvonalra vágyik, és ha a fejlődő országoknak fel kellene zárkózniuk, akkor a már fejlett országoknak nem szabadna tovább növekedniük. A növekedés – ahogy Böhme fogalmaz – segít fenntartani a társadalmi stabilitást, a tőke és a munkaerő közötti állandó feszültséget egyensúlyban tartja, de a Meadows-szerzőcsoport munkájára hivatkozva fontosnak tartja megjegyezni, hogy ha ökológiai megfontolásokból felül akarunk emelkedni a növekedési kényszeren, akkor egy nem kapitalista gazdasági formára lesz szükségünk (BÖHME 2017: 42).

Gernot Böhme könyve mindannyiunknak segíthet abban, hogy elgondolkodjunk az életünk alakításáról, éppen ezért kihagyhatatlan olvasmány.

IRODALOM

BÖHME, Gernot 1992. Atmosphäre als Grundbegriff einer neuen Ästhetik. *Kunstforum International*, 120, 237–255.

BÖHME, Gernot 1993. Atmosphere as a Fundamental Concept of a New Aesthetics. In *Thesis Eleven*. MIT Press, Massachusetts

BÖHME, Gernot 2017. *Critique of Aesthetic Capitalism*. Mimesis International, New York

GREGG, Melissa–SEIGHWORTH, Gregory J. 2010. An Inventory of Shimmers. In *The Affect Theory Reader*, 5.

LA CAZE, Marguerite–MARTY LLOYD, Henry 2011. Editors Introduction, Philosophy and the 'Affective turn'. *Parrhesia*, 13.

MEADOWS, Donella–RANDERS, Jorgen–MEADOWS, Dennis 2022 [1972]. *A növekedés határai*. Kossuth, Budapest

VEBLEN, Thorstein 1975 [1899]. *A dologtalan osztály elmélete*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

VASTAG GAZSÓ HARGITA

A hallgatás stratégiája

Az önazonosság megtagadása vagy az önmagaság változásai Munk Artúr szövegeiben, egodokumentumaiban

A legmélyebb lélektani rejtély, hogy Munk Artúr miért nem beszélt zsidóságáról, zsidó identitásáról. Nevezhetjük-e egyáltalán zsidónak, zsidó írónak azt, aki nem foglalkozott hagyományaival, múltjával, akinek műve szövetében nem figyelhető meg a zsidó tényező, csak tudatos magatartása eredményeként az identitás elhallgatása?

Egy csoporton belül a zsidó identitás akkor maradhat fenn, ha működik a *kollektív emlékezet*ük, ha az intézményeik és saját erőfeszítésük által a hagyományozódás megtörténik (ERŐS 2001). De hogyan is megy végbe ez az emlékezés? Ha „a múltat tevékeny módon továbbadták a jelen nemzedéknek, s az ezt a múltat jelentéssel bíró valamiként a magáévá fogadta" (ERŐS 2001: 113). És mikor felejt? „Ha az a nemzedék, amely a jelent birtokolja, nem nyújtja azt át a következő nemzedéknek, vagy ha a következő nemzedék elutasítja, amit kap, és nem adja tovább, ami ugyanazt jelenti" (ERŐS 2001: 113).

Azon kétszáz év alatt, amíg a felvilágosodás, a szekularizáció, az emancipáció, az asszimiláció folyamatai végbementek, megváltozott a zsidó közösségnek, az egyéneknek a hagyományhoz, a valláshoz való viszonya (ERŐS 2001). Akadtak, akik a vallásukat egyszerre elkezdték tehernek érezni, hiszen kényelmetlenséget, kötöttséget jelentett a világias életmódjukhoz képest. Az előítéletektől is könnyebben megszabadultak így (GERŐ 2005), és feloldódhattak az új identitásban. „A zsidóság esetében – lett légyen szó bármilyen értelemben zsidó identitásról – sok esetben a rejtőzködés vált jellemzővé. Nem beszélni róla, elfelejteni, titkolni, mintha egy adminisztratíve kikényszerített asszimiláció zajlott volna"

(GERŐ 2005: 98). Gerő András óvatosságra int azokkal kapcsolatban, akik nem tartják magukat zsidónak, ugyanis „az össze nem tartozás nem a véletlen, hanem a tudatos magatartásuk eredménye" (GERŐ 2005: 159), és önkényesen sorolunk olyanokat egy táborba, akik saját választásuk szerint nem tartoznak össze. Gyáni Gábor az identitás gyenge használatának nevezi ezt a formációt. Ekkor a hasonlóság és az azonosság hiánya lép fel. Hiszen „az identitás: személyes azonosság és folyamatosság szubjektív érzésének megléte, amely egy közös világkép azonosságában és folyamatosságában való hittel párosul" (H. ERIKSON 1991: 402). A 19. század első feléig zsidó az volt, aki az izraelita valláshoz tartozott. Az emancipáció, 1868 után már nem csak az izraelita volt a zsidó. „Előfordulhatott, hogy valaki zsidó (izraelita felekezetű) családba született, gyerekként azonban kikeresztelkedett és katolikus vagy protestáns felekezeti iskolába járt (amit kikeresztelkedés nélkül is megtehetett), de még csak tudatában sem volt zsidó származása tényének" (GYÁNI 2013: 214). Karády Viktor foglalkozott – többek között – a zsidó identitás elfelejtésével, megtagadásával, amit a kényszeres elfojtás egyik alakjaként definiál, és ami általában a történelmileg ellenséges környezet hatására alakul ki (KARÁDY 1997).

Feltehető a kérdés, hogy Munk Artúr önéletírása, a *Köszönöm addig is…*, valamint hagyatékában őrzött önéletrajzai hogyan hallgatják el a zsidó identitást. Mit tart fontosnak megemlíteni vagy elhallgatni önéletírásában, milyen adatokat ad meg magáról különböző célokra? Hogyan értelmezhetők, mire enged következtetni az identitás elhallgatása?

Munk Artúr családja, származása, hivatalos dokumentumai

Munk Artúr szabadkai író, orvos felmenői apai részről budapesti zsidó családból, anyai részről pedig szabadkai zsidó családból származtak. A pesti ág a budapesti Zsidó Múzeum és Levéltár Családfakutató Központja szerint neológ zsidó család volt. Munk Artúr nagyapja Munk Adolf könyvelő volt. Születéséről nincs adat. Felesége, azaz Munk Artúr apai nagyanyja Adler Josephine volt. 1860. szeptember 9-én házasodtak össze Pesten. Adolf akkor 37, Josephine 23 éves volt, mindketten pestiek.

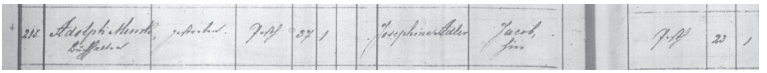

1. kép: Munk Adolf és Adler Josephine házassági anyakönyvi bejegyzése 1860. szeptember 9-éről. Házassági anyakönyv, 1851–1866. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár

Négy gyermekük született, Anna, Gyula, Hermine, Gizella. Munk Gyula volt Munk Artúr édesapja. 1862. december 16-án született Budapesten, szüleivel a Nagymező utca 31-ben laktak.

A szabadkai Történelmi Levéltárban őrzött zsidó házasok anyakönyve alapján 1885. június 21-én, Szabadkán kötött házasságot Munk Gyula budapesti hivatalnok, aki a szabadkai VI. kerületben élt, a Terézia utca 30-as szám alatt. 23 éves volt akkor a bejegyzés szerint. A feleség a szabadkai Müller Flóra lett – aki Müller Samu mészáros és Körpl Emma gyermeke volt –, és Szabadkán, a VII. kerület 47-ben lakott. Müller Flóra 20 éves volt akkor, tehát 1865-ben született.

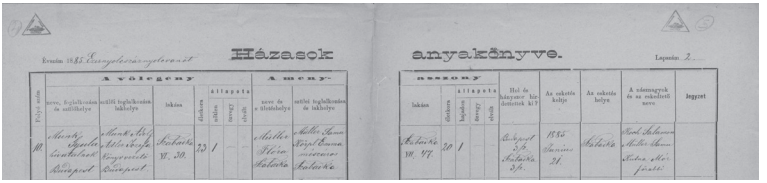
Házasok anyakönyve.

2. kép: Munk Artúr szüleinek, Munk Gyulának és Müller Flórának a házassági anyakönyvi bejegyzése 1885-ből. Történelmi Levéltár, Szabadka. F: 208. 55. 591. 10/1885

Munk Artúr nagyapja, Samu Müller szabadkai mészáros, Abraham és Nancsi gyermeke, 24 évesen vette el az Évi Körpelként bevezetett későbbi Körpl Emmát, 23 éves szabadkai lakost. Samu Müller és Évi (Emma) Körpel (Körpl) 1863. március 17-én házasodott Szabadkán. Müller Samunak (Samuel) és Körpl Emmának (Emilie) Flórán kívül született egy Lani nevű kislányuk, egy Jákob (Jacob) nevű fiuk is 1863. december 30-án, valamint egy Janka nevű kislányuk 1866. december 16-án. Müller

Samu 1898. november 27-én halt meg, a szabadkai zsidó temetőben nyugszik.

A szabadkai Történelmi Levéltárban őrzött zsidó születési anyakönyvben Munk Arthúrként beírt zsidó újszülött Szabadka VI. kerületében, a Terézia utca 30-ban, egy sarki kis házban (ma Mihovila Pavleka Miškina utca Szabadkán) született törvényes gyermekként 1886. május 25-én. A bába, akinél Munk Artúr született, Weisz Anna volt, Blum Lipót szabadkai sakter pedig 1886. június 1-jén metélte körül a kisbabát. A komához vagy tanúhoz Müller Samu mészáros, a nagyapa van beírva.

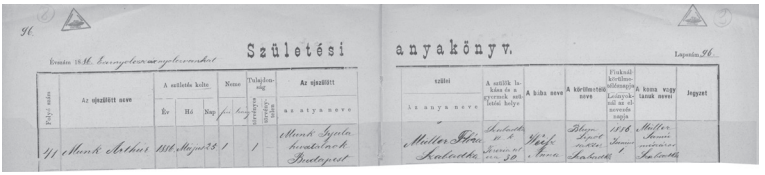
Születési anyakönyv.

3. kép: Munk Artúr születési anyakönyvi bejegyzése 1886-ból. Történelmi Levéltár, Szabadka. F: 208. 55. 574. 41/1886

Munk Jolán, a húg 1891. október 12-én született. Munk Artúr árván maradt a húgával, Jolánnal, ugyanis Munk Gyula, az apa 1896. június 29-én halt meg – a szabadkai zsidó temetőbe temették –, az anya pedig egy évre rá. Mindketten tüdővészben. A főgimnáziumi anyakönyvekből kiderül, hogy Munk Artúr nagymamája, Müller Flóra édesanyja volt a gyámja. A szabadkai főgimnázium értesítőjében 1899 és 1904 között Munk Artúr izraelitaként szerepel.

Sorszám	A tanuló neve, vallása és születésének kelte	Hazája, születése helye	Atyjának vagy gyámnokának neve, állapota és lakhelye	Ösztöndíjas-e?	Tandíjmentes vagy fizető-e?
40.	Munk Arthur izr. 1886. május 25.	M. O. Szabadka B. B. vm.	Özv. Müller Samuné magánzó Szabadka		I. Félév. Fiz. tandíj mentes 1899. dec. 20. 17408. sz. fiz. 12 kor. 50 fill. II. Félév. Fiz. tandíj mentes 1899. dec. 20. 17408. sz. fiz. 12. kor. 50. fill.

4. kép: Munk Artúr főgimnáziumi értesítője. Történelmi Levéltár, Szabadka. F: 19. 72. 1900/1901. tanév, V. osztály, 40. sorszám

Az 1909. június 2-ai egyetemi orvosi végbizonyítványában az izraelita felekezet van feltüntetve, ugyanebben az időben orvosi szigorlati könyvében is izraelitaként szerepel a Semmelweis Egyetem Központi Levéltárában.

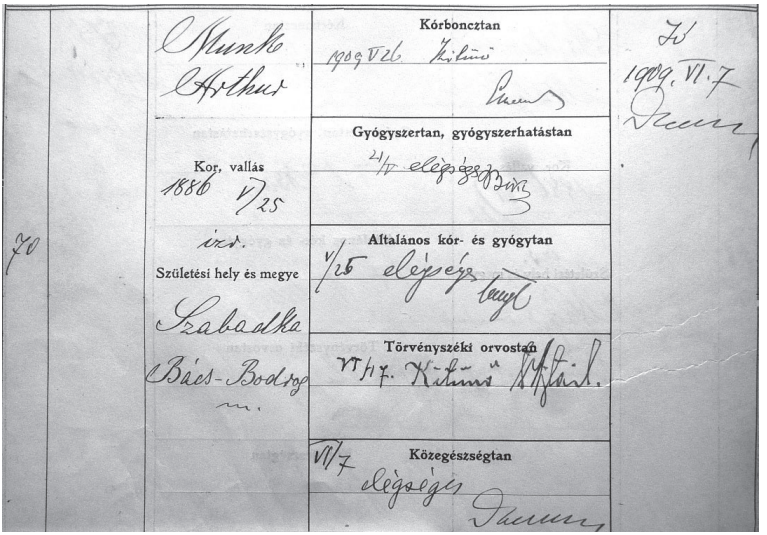

5. kép: Munk Artúr szigorlatai 1909-ben. Semmelweis Egyetem Központi Levéltára. 1/c 67. kötet, Újrendszerű II. orvosi szigorlat

1909. október 23-án viszont már római katolikusként van nyilvántartva az orvosi szolgálati könyvecskéjében és a bizonyítványában is.

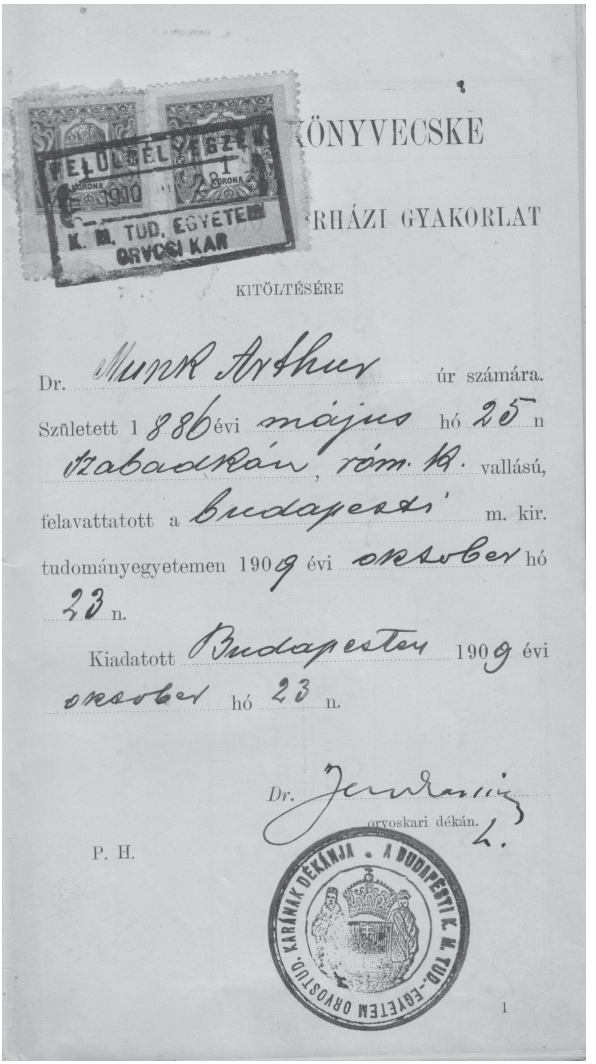

6. kép: Munk Artúr szolgálati könyvecskéje 1909-ből. Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár, leltári szám: 2017. 39. 12.

A doktori diplomájának másolatán Arthurius Munk neve mellett a római katolikus vallás áll 1910. december 10-éről.

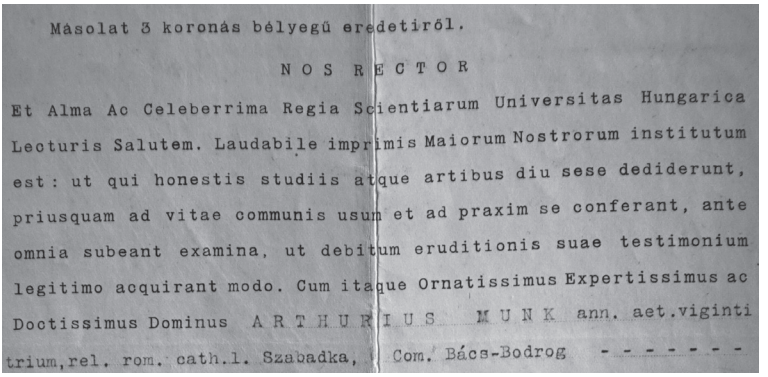

Másolat 3 koronás bélyegű eredetiről.

N O S R E C T O R

Et Alma Ac Celeberrima Regia Scientiarum Universitas Hungarica Lecturis Salutem. Laudabile imprimis Maiorum Nostrorum institutum est: ut qui honestis studiis atque artibus diu sese dediderunt, priusquam ad vitae communis usum et ad praxim se conferant, ante omnia subeant examina, ut debitum eruditionis suae testimonium legitimo acquirant modo. Cum itaque Ornatissimus Expertissimus ac Doctissimus Dominus A R T H U R I U S M U N K ann. aet.viginti trium,rel. rom. cath.l. Szabadka, Com. Bács-Bodrog - - - - - - -

7. kép: Munk Artúr orvosi diplomamásolatának részlete 1910-ből. Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár, leltári szám: 2017. 39. 12.

A Kalocsai Főegyházmegyei Levéltárban kutatva nem találtam még meg a megkeresztelkedésének időpontját. Hagyatékában nincs semmilyen adat a keresztelőjéről.

Amikor Munk Artúr az első világháború utáni orosz hadifogságából feleségével, Elza Schliskewitz-cel és György kisfiával hazatért Szabadkára, katolikus templomban esküdtek meg, és gyermekük is a katolikus vallást vette fel. 1921. december 16-án kötöttek házasságot Szabadkán, a Szent Péter templomban, a Szent Mihály plébánián. Munk Artúr ekkor már római katolikusként volt nyilvántartva (konverzió útján), és a Petőfi utcában élt evangélikus feleségével.

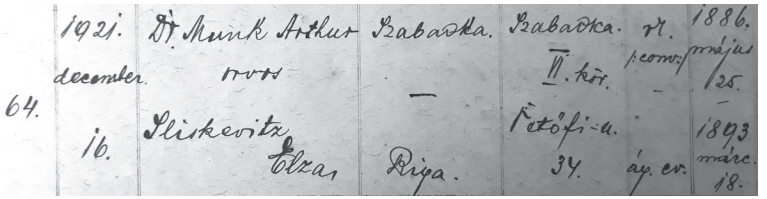

1921. dr. Munk Arthur Szabadka. Szabadka. rk. 1886.
december rkvv II. kér. r.kom. május
64. 16. Schliskewitz Elza Rigya. Petőfi-u. 34. ág. ev. 1893 márc. 18. 25.

8. kép: Munk Artúr és Elza Schliskewitz házassági anyakönyvi bejegyzése 1921-ből a szabadkai Szent Mihály plébániáról, 8. lapszám

Munk György, a fiuk 1919. november 7-én született Sadrinszkban, Jekatyerinburg tartományban. 1921. november 26-án keresztelték meg a szabadkai Szent Mihály plébánián, ami a Szent Péter templomhoz tartozott.

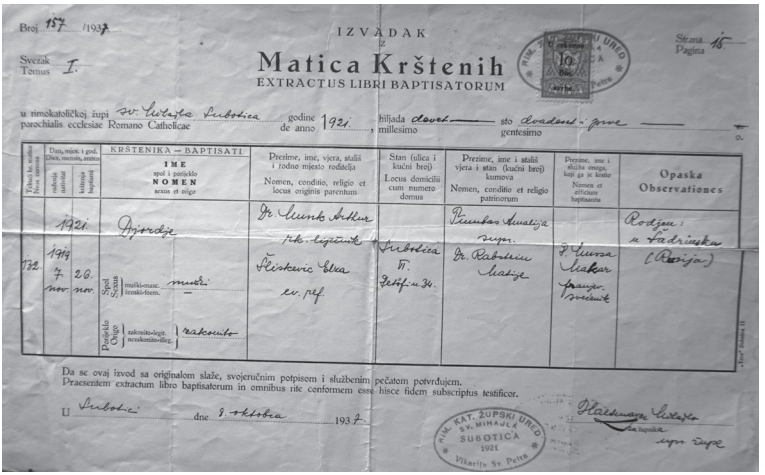
IZVADAK
iz
Matica Krštenih
EXTRACTUS LIBRI BAPTISATORUM

9. kép: Munk György keresztelkedési anyakönyvi kivonata. Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár, leltári szám: 2017. 39. 13.

Munk Artúr zsidó származása sehol sem bukkan fel írói munkásságában. A hagyatékában, melynek egy nagyobb részét a Petőfi Irodalmi Múzeum őrzi, egyetlen, szerb nyelvű önéletrajzban ír zsidó származásáról, egy másikban pedig körülírja azt. A származásáról viszont tanúskodnak hivatalos papírjai, egyetemi dokumentumai, amelyekből az előbb idéztem.

Nyilvánossá tett identitás

Fenyves Katalin zsidó témájú kutatásaiban a kutatott személyek zsidóságának alapját az szolgálta, hogy zsidó családban született-e a szerző. Ha „a zsidó identitáspolitikának részét képezi a zsidó identitás nem vállalása, akkor érdemes megvizsgálni, hogy aki beleszületik, mit választ, illetve hogy az identitását nyilvánosnak tartja-e, explicitté teszi-e, vagy sem" (FENYVES 2010: 19).

A 18. század végén főleg jiddis volt a zsidók anyanyelve. A 19. században a legkorábbi magyarországi zsidó önéletírásnak már német a nyelve. Munk nagyszüleinek és szüleinek természetes lehetett a magyarosodás, jelen lehetett azonban köztük a többnyelvűség is. 1859-től, tehát ebben az időszakban már leginkább a magyar volt a középiskolai oktatás nyelve. Munk néhány szövegében még érződik a német nyelvi zsargon, német jövevényszavakat használt. Feleségével is németül beszélt. Míg az 1800-as évek fordulóján egy zsidó családban minden determinált volt: az egyén élete és identitása, addig a 19. század végén már maga határozta meg sorsát. Munk Artúr későn házasodott, sokat kalandozott, mert félt, hogy korán véget ér az élete, mint a szüleinek, és mindent látni szeretett volna. Az 1870 után születettek egyértelműnek tartották a szerelmi házasságot, így ő is. „Önvallomásaik tanúsága szerint az ő zsidóságélményük radikálisan különbözik az eddigiektől. Néhányuknak családja már olyan messzire jutott a magyarosodás folyamatában, hogy ők gyermekkorukban nem is tudták, hogy zsidók" (FENYVES 2010: 222).

Énazonosság az egodokumentumokban

Vajon elfogadjuk-e a szerző, Munk Artúr végső álláspontját az életrajzi konstrukciója kapcsán, vagy pedig nyomon követjük az „önmagaság" változásait az életrajzi vázlatokon, változatokon és további egodokumentumokon keresztül?

Pierre Bourdieu értekezett az életrajzi illúzióról, hiszen, mint írja, „az élettörténetnek tehát mind formája, mind tartalma változik a megcélzott piac jellegétől függően" (BOURDIEU 2002: 74). Munk Artúr több önéletrajzot készített különböző célra – többek között különböző munkakörök betöltéséhez –, ezekből csak egyben írja körül zsidó származását, és csak egyetlenegyben írja le önmagáról, hogy zsidó származású. Ezen írógéppel írt önéletrajz 1947. augusztus 23-án készült: „Za vreme madjarske okupacije 1944. godine bio sam izbačen iz okružnog ureda, zbog porekla. Počev od toga vremena sve do oslobodenje bilo mi je zabranjeno i privatno praktizirati."[1]

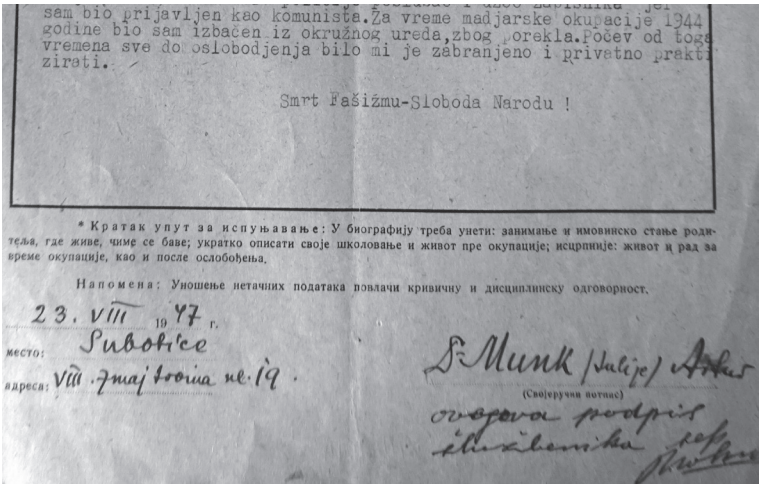
sam bio prijavljen kao komunista. Za vreme madjarske okupacije 1944 godine bio sam izbačen iz okružnog ureda, zbog porekla. Počev od tog vremena sve do oslobodjenja bilo mi je zabranjeno i privatno prakti zirati.

Smrt Fašizmu-Sloboda Narodu !

* Кратак упут за испуњавање: У биографију треба унети: занимање и имовинско стање родитеља, где живе, чиме се баве; укратко описати своје школовање и живот пре окупације; исцрпније: живот и рад за време окупације, као и после ослобођења.

Напомена: Уношење нетачних података повлачи кривичну и дисциплинску одговорност.

23. VIII 1947 г.

место: Subotice

адреса: VIII. Majtovina ul. 19.

Munk (Julije) Artur

(Својеручни потпис)

ovogova podpis
službenika

10. kép: Munk Artúr önéletrajza szerb nyelven 1947. augusztus 23-áról. Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár, leltári szám: 2017. 39. 12.

Az 1946. október 1-jén kézzel és írógéppel is jegyzett önéletrajzában felfedi származását: „4.) Za vreme rata radio sam kao lekar u Subotici. Za vreme mađarske okupacije vršio sam Kvart. lek. službu u Okr. Uredu u Subotici. Meseca juna 1944. god. bio sam izbačen iz Okr. Ureda zbog jevrejskog porekla. Počev od tog vremena sve do oslobodjenja bilo mi je zabranjeno i privatno praktizirati. Od deportacije me je spasilo jedino arijsko poreklo moje supruge."[2]

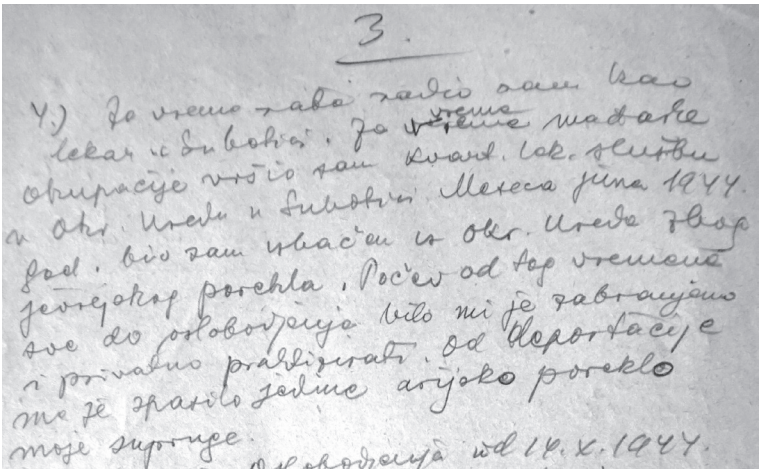

11. kép: Munk Artúr önéletrajza szerb nyelven 1946. október 1-jéről. Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár, leltári szám: 2017. 39. 11.

A pszichobiográfusok szerint az írók olyan képet festenek magukról az egodokumentumokban, amilyen írói szándék vezérli őket, ezért ezeket kellő távolságtartással, utánajárással kell vizsgálni, helyessé alakítani, hiszen elfogultak lehetnek.

Irving Alexander a szembetűnőség nyolc elsődleges indikátoráról értekezik, amelyek felfedik a szerző rejtett konfliktusait, tudattalan vágyait (BÁLINT 2014). Ide tartozik a gyakoriság, amikor is visszatérő események, témák merülnek fel alkotásában. Munk Artúrnál ekként értelmezhető a zsidó lányok folyamatos megemlítése, lenézése. Ugyanilyen árulkodó jele a témának a túlhangsúlyozottság, avagy a rosszul hangsúlyozott témák, amelynél szintén a zsidó lányok hangsúlyos megemlítése az árulkodó jel. Munk Artúr naplóját 1915. október 28-án kapta húgától, Munk Jolántól az első világháborúban tábori postával. Sok német hadi töltelékszót, kifejezést használt benne. Úgy írt a zsidókról, mintha ő maga nem lett volna az. Varsótól délre, Pietrków városában például a lengyel nőkben gyönyörködött. Akkor még nem tudta, hogy az ő felesége is lengyel lesz. Tetszett neki az alakjuk, nemesebb fajnak tekintette őket. A zsidó lengyel lányokat viszont csúnyának tartotta.

„Ha száz évig élnék is akkor se felejteném el, hogy egy bakánál láttam egy fülfecskendőt és egy női emlőszívó üvegharangot gummi-ballonnal. Ő ezt rabolta el.
– Minek ez neked? – kérdem.
– Hát csak valamire elhasználom…
Közben a menekültek százai – csupa zsidó, főleg asszony, gyerek – sírtak, jajveszékeltek.
Pedig a veszély rájuk nézve nem is volt olyan nagy. Sokan közülük is megsebesültek. Mialatt a magyarországi zsidók nyugodtan csaltak odahaza – ezek mennyit szenvedtek.
A zagorcei zsidó kocsmáros is, aki az imént még öt koronát kért a snapszjáért, most már öt krajcárért árulta és sürgősen pakkolt.
Összeszedett minden pénzt és odébb állott.
Egy-egy ilyen menekülő szekéren 15–20 személy is ült. Többnyire jó kövér zsidóasszonyok. Dunnák közt ültek a kocsin, piszkosan, kócosan, kisírott szemekkel.
Ja – ez a háború" (MUNK 1999: 32).

Többször is említi naplójában, több várost összehasonlítva, hogy a zsidó lányok nem szépek, kócosak. „Nem tudom megérteni, hogy miért kócosak ezek a zsidólányok, amikor egész nap folyton fésülködnek" (MUNK 1999: 66). Irving Alexander a szembetűnőség nyolc elsődleges indikátora (BÁLINT 2014) között említi még a tagadást, a túlzásba vitt tiltakozást valami ellen. Ehhez hasonlítható Munknál a zsidó mivoltáról való hallgatás, ami a személyes vonások kiretusálását jelenti. Eva Reichmann értekezik a hallgatás témájáról. Olyan alkotókat is górcső alá vesz, akik zsidó származásukat, eredetüket letagadták, leplezték. Ezt a szerző minden esetben a zsidó identitásukkal szembeni bizonytalanságérzettel magyarázza (REICHMANN 1997). Szántó T. Gábor zsidónak tartja a származás és betérés általi tagokat, és tesz még egy különbséget irodalmi szempontból annál, aki, bár tagadja származását, kitér vagy bujkál, „műve szövetében észlelhető a mivoltára utaló komponens" (SZÁNTÓ T. 1997: 248).
Munk Artúr *Köszönöm addig is…* című önéletírásának szövetében nem lelhető fel ez a bizonyos komponens. A Piros utcára – ahol felnőtt –, szüleire, nagyszüleire ekként emlékezik vissza:

„Itt éltem le szomorú gyermekkoromat.
Kilencéves voltam, amikor apámat elvitte a tüdővész. Fiatal volt, alig harmincnégy éves. Kis, sötét szobában feküdt és rekedten köhögött. Arccsontjai kimeredtek, fénylő, fekete szeme mélyen ült a beszáradt szemgödörben. Nem szerettem apámat, szöktem tőle, féltem sötét tekintetétől. Élénken emlékezem az öreg, szuszogós orvosra, aki néha meglátogatta sorvadásos apámat, felírt holmi teát, vagy kenőcsöt, aztán fogta fekete botját és tovább ment" (MUNK 2018: 5).

Anyja egy éven belül szintén tüdővészben hunyt el. Varrással foglalkozott. Tízévesen már a nagyanya nevelte, férje, azaz a nagyapa már meghalt az önéletírás szerint, a dokumentumok alapján viszont tizenhárom éves volt Munk, amikor nagyapja meghalt. A nagymama lakott a Piros utcában, kifőzdéje volt. „Nagyanyámnak kifőzése volt, kosztosokat tartott. Ebből éltünk. Közben szorgalmasan hordtam ki házakhoz a kolbászt és virslit, amit öreganyám készített. Ha korgott a gyomrom, arra gondoltam, vajon marad-e étel számomra, nem viszik-e szét a kosztosok" (MUNK 2018: 8).
Vajon Müller Samu, a nagyapa kóser mészáros volt-e? Ha az volt, a család szabadkai ága tarthatta még a zsidó hagyományokat. Bár Munk leírása szerint kolbászt és virslit vitt házhoz, ami disznóból készülhetett. Kutatásaimból kiderül, hogy pesti nagyszülei is neológ zsidók voltak, a vallásos hagyományokat tehát kevésbé tarthatták fontosnak. Mivel Munk szülei korán elhunytak, a még megmaradt hagyományozódás is abbamaradhatott. A kolbászos história alapján a szabadkai ág szintén neológ lehetett. Ezeket a gondolatokat bizonyítva egyetlen szöveghelyet találtam, amelyet már az életének végén járó író vet papírra a *Köszönöm addig is*… című önéletírásában, egy óceánjárón tett viharos út után: „Sohasem voltam vallásos, de meghatottak a nyílt óceánon ezek az egyházi dalok. Az ember szinte elhitte, hogy mi, hajósok, egy ismeretlen hatalom kezében vagyunk és kizárólag az ő kegyelmétől függ rongyos életünk" (MUNK 2018: 58).
Egy megközelítés szerint „a gyermekkorról szóló önéletrajzi beszámolók esetében mindig szükségünk van egy kulcsra, amelynek segítségével megfejthetjük ama tudattalan mottót, amely bizonyos témák elfojtását és mások előtérbe állítását irányítja" (H. ERIKSON 1991: 73). Munk Artúr-

ral kapcsolatos kutatásaim során a budapesti neológ nagyszülői ág volt számomra a kulcs, hiszen megértettem, hogy már nagyszülei sem tartották oly erősen a zsidó hagyományokat. Az 1886-os születésű Munk Artúr már mindezen hagyományok és kötöttségek nélkül nőtt fel. Nem is várható el tőle, hogy művei szövetében felbukkanjon a téma.

KIADÁS

MUNK Artúr 1999. *Napló 1915–1916*. Életjel, Szabadka

MUNK Artur 2018. *Köszönöm addig is… Egy orvos életregénye*. Jakab és Komor tér 6. Egyesület, Budapest

IRODALOM

BÁLINT Ágnes 2014. *Pszichobiográfia és irodalom*. Kronosz, Pécs

BOURDIEU, Pierre 2002. *A gyakorlati észjárás*. Napvilág Kiadó, Budapest

ERŐS Ferenc 2001. *Az identitás labirintusai*. Janus/Osiris, Budapest

FENYVES Katalin 2010. *Képzelt asszimiláció? Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe*. Corvina, Budapest

GERŐ András 2005. *A zsidó szempont*. PolgART, Budapest

GYÁNI Gábor 2013. *Nép, nemzet, zsidó*. Kalligram, Pozsony

H. ERIKSON, Erik 1991. *A fiatal Luther és más írások*. Ford. Erős Ferenc, Pető Katalin. Gondolat, Budapest

KARÁDY Viktor 1997. *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*. Cserépfalvi kiadása, Pécs

REICHMANN Eva 1997. Vád alá helyezett szerzők? In *A határ és határolt. Töprengések a magyar-zsidó irodalom létformáiról.* Szerk. Török Petra. Országos Rabbiképző Intézet Yahalom Zsidó Művelődéstörténeti Kutatócsoportja, Budapest

SZÁNTÓ T. Gábor 1997. (Magyar-)zsidó írónak lenni. Egy paradoxon természetrajza. In *A határ és határolt. Töprengések a magyar-zsidó irodalom létformáiról.* Szerk. Török Petra. Országos Rabbiképző Intézet Yahalom Zsidó Művelődéstörténeti Kutatócsoportja, Budapest

JEGYZETEK

[1] Magyar fordítása: „Az 1944-es magyar megszállás idején kizártak a járási hivatalból, a származásom miatt. Attól az időponttól kezdve egészen a felszabadulásig megtiltották a magánrendelést is." Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár, leltári szám: 2017. 39. 12.

[2] Magyar fordítása: „4.) A háború alatt orvosként dolgoztam Szabadkán. A magyar megszállás idején a Szabadkai Járási Hivatalban végeztem kerületi orvosi szolgálatot. 1944 júniusában zsidó származásom miatt kizártak a járási hivatalból. Attól az időponttól kezdve egészen a felszabadulásig megtiltották a magánrendelést is. Egyedül feleségem árja származása mentett meg a deportálástól." Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár, leltári szám: 2017. 39. 11.

VARGA EMÍLIA

Gyökerek az agyagban

Az ókori civilizációktól az európai kultúra kezdetéig a mai ember is igényt tart a festészetre. Ez az igény abból a szükségletből ered, hogy rögzíteni tudjuk a minket körülvevő világot. A természetes festőanyag használata Afrikában legalább félmillió évvel ezelőttre tehető. A régészeti leletekből tudhatjuk, hogy a korai kőkorszakban megnövekedett az okker használata (körülbelül 310 000–210 000 éve), ezt a homo sapiens megjelenéséhez kapcsolhatjuk. Az okker kifejezés a földszínekre használatos, általában vöröses színű, és vas-oxidokat (magnetit vagy hematit) tartalmaz. A régészek gyakran találják meg ezen anyagoknak a maradványait különböző formában. A paleolitikumi ember színpalettáján a vasércből nyert vörös, a szénből vagy mangánból kapott fekete, a vas-oxidból nyert sárga vagy a krétából nyert fehér variációi voltak megfigyelhetők. A domináns szín viszont továbbra is az okker maradt. Az anyag színe helytől függően változott, és alkalmazható volt napvédőként, festékként, építőanyagként, sőt akár orvosságként is.

Nemrégiben az Újvidéki Művészeti Akadémia MA-hallgatójaként kutatni kezdtem ezek után az anyagok után, hiszen mi is megtalálhatjuk őket a környezetünkben. Lassan minden sziklafalban és domboldalban észrevettem a festésre alkalmas anyagokat, és ez ismét harmóniába hozott a környezetemmel. Minden egyes területnek megvan a saját színpalettája. A mi gyönyörű Vajdaságunkra főként a porhanyós löszfalak és a termékeny szántóföldek jellemzőek. Izgalmas, amikor egy kirándulás alkalmával felfigyelek valamilyen eltérő színre a talajon, például a magas vastartalomra utaló élénksárga löszre vagy a szürke agyagra a folyók mellett.

Ezeket az anyagokat később feldolgozom, szűröm és morzsolom, egészen addig, amíg finom port nem kapok belőlük. Már csak a színskála látványa is

örömmel tölt el, hiszen tudom, hogy a két kezem alkotta a végeredményt. Ez számomra nagyon fontos a folyamatban, és egyike az okoknak, ami miatt foglalkozni kezdtem ezzel. Az ember könnyen belefeledkezik a szobája kényelmébe, és elfelejti, mennyire fontos egy térben lenni a természettel.
Kiskoromban imádtam az udvaron játszani. Már akkor készítettem rózsasziromból festéket, köveket, kagylókat gyűjtöttem és nyakig sáros voltam. Ezt az érzést kezdtem hiányolni az elmúlt években, ezért akartam valamilyen módon beleépíteni mindezt a művészetembe. Az első mozsaram után nem volt megállás. Minden darab kőben és földben lehetőséget láttam a festékkészítésre. Idővel az összetételüket is kutatni kezdtem. Érdekelt, hogy mi az, ami a földnek színt ad. Miért agyagosabb egyes helyeken a talaj? Mit hagyott maga után a Pannon-tenger, ami miatt ilyen egyedi a talajunk, és vajon mit rejthet még?
Az agyagfesték egyik nagy előnye, hogy hosszú távon is tartós a színe. Tehát nem hagy nyomot rajta az idő. Ezt nem lehet elmondani az organikus, növényi alapú festékekről. Kísérletezéseim során arra jöttem rá, hogy ezek az anyagok kiválóan szolgálnak textilfestékként, viszont nehéz őket szilárd formába alakítani. Nagyban kihat rájuk a fény és a levegő nedvességtartalma. Persze ezek között is akadnak olyanok, melyeket már az idők kezdete óta használnak az emberek, például a diópác vagy az indigó. Különösen nehéz kéket előállítani természetes módon. Mivel csak a környezetemben élő növényzetet szerettem volna használni, a választásom a violára esett (Matthiola incana), ami gyönyörű türkizkékre festette a textilt. Általában nincs konkrét munka a fejemben, amikor nekiállok a kísérletnek. Pont a kiszámíthatatlansága tetszik. Egyesek az alkímiához hasonlíthatják ezt a fajta hozzáállást.
Foglalkoztatni kezdett a környezetem flórája és faunája. A madarak mindig közel álltak hozzám, így sok festményem főszereplői. Sokszor a szívem szakad meg, amikor egy-egy oázis motorfűrész alá kerül, vagy épp a közelébe épített gyár okozza a vesztét. Nemegyszer szembesülhetünk azzal, milyen kicsinek számítunk, amikor egy ilyen hely megvédésére kerül a sor. A lelki békém érdekében keresnem kellett egy formát, amin keresztül meg tudom őrizni ezeknek a területeknek az emlékét és az energiáját, úgymond szimbolikusan konzerválva őket.

Munkáimon megjelennek olyan fajok, melyek védettek, vagy több figyelmet érdemelnének. Legyen az akár a fekete gólya, a daru, gémek vagy az Apolló-lepke, de különböző növények is helyet kapnak a képeken. Szinte botanikai illusztrációk készülnek, festmény formájában.
A festményekhez kizárólag természetes pigmenteket használok, melyek tojássárgájával keverve kerülnek a falemezre. A tojásos tempera a legrégebbi és legtartósabb technikák közé tartozik. Használata visszanyúlik egészen az egyiptomi festészetig, a fénykorát pedig a reneszánszban élte. Egészen különleges érzés egy ilyen technikát használni. Kihívás volt elsajátítani, hiszen mint minden másnak, ennek is megvannak a saját titkai és fortélyai.
Időnként más formában is alkotok. A szobrászat is közel áll hozzám. Gipsz amuletteket, reliefeket öntök, de miniatűr faszobrokat is készítek. Szeretem, amikor a produktum kézzelfogható, háromdimenziós alakot ölt.
Amit még tudni kell a természetes anyagok használatáról, az az, hogy közben sosem éljünk vissza a természet nagylelkűségével. Amikor földet gyűjtünk, annyit vegyünk el, amennyire szükségünk van, ne pedig zsákokkal térjünk haza. Ha fáról van szó, igyekezzünk az elkorhadt, kiszáradt fákat felhasználni. A növényeket ne egy helyről szedjük, hanem szétszórtan. Az állatok élőhelyét ne bolygassuk fel, kizárólag fotókon örökítsük meg.
A természet csendes és odaadó, és ha tisztelettel bánunk vele, nagyszerű szimbiózis alakulhat ki köztünk. Ezt követve kezdtem ezen a festménysorozaton dolgozni, ami sokkal többet tárt elém, mint amire valaha is számítottam.

Számunk szerzői

BÁSTHY Ágnes (1987) szociológus, képzőművész
ĆULUZAN, Jadranka (1985) író, aktivista
FEDERICI, Silvia (1942) nyugalmazott egyetemi tanár, aktivista
HERCEG, Monika (1990) költő, drámaíró, szerkesztő
JÓDAL Kálmán (1967) író, műfordító
JUHÁSZ Róbert (1980) tanár
LOSONCZ Márk (1987) filozófus
MARÓY Krisztina (1974) főszerkesztő, doktorandusz
RAJSLI Emese (1966) műfordító, szerkesztő
SÁNDOR Andrea (1976) tanár
SZERÉNYI Tamás (1991) író, kreatíviparos
TASKOVICS Viktória (1995) kritikus, doktorandusz
VARGA Emília (1998) képzőművész
VASAS Tamás (1989) költő, slammer, rajzoló
VASTAG GAZSÓ Hargita (1982) múzeumpedagógus

A szám megjelenését a Szerb Köztársaság Művelődési és Tájékoztatási Minisztériuma, a Tartományi Művelődésügyi, Tömegtájékoztatási és Vallási Közösségi Titkárság, a Magyar Nemzeti Tanács, Újvidék Város Önkormányzata, a Bethlen Gábor Alap, valamint a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

A jelen folyóiratban szereplő tartalmak nem feltétlenül tükrözik a kiadványt támogató Újvidék Város Önkormányzatának hivatalos álláspontját.

HÍD – irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat. – 2022. október. Kiadja a Forum Könyvkiadó Intézet. Igazgató: Virág Gábor. Szerkesztőség és kiadóhivatal: 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić u. 1., telefon: 021/457-216; a Híd honlapja: www.hid.rs; e-mail: hid@forumliber.rs – A Szerb Köztársaság Tudományügyi és Technológiai Minisztériuma által tudományosnak (M53) minősített folyóirat. – Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza. – Előfizethető az Izdavački zavod Forum 840-905668-94-es számlára (broj modela 97, poziv na broj [odobrenje] 16-80250-742131-00-04-820); előfizetéskor kérjük feltüntetni a Híd nevét. – Előfizetési díj belföldön 960 dinár. Egyes szám ára 200 dinár, a duplaszám ára 300 dinár. Külföldre és külföldön egy évre 50 EUR – Készült a Magyar Szó Lapkiadó Kft. nyomdájában, Újvidéken. – YU ISSN 0350-9079

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása

A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

82+3

HÍD : irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat / Főszerkesztő Berényi Emőke. – 1. évf., 1. sz. (1934) – 7. évf., 15. sz. (1940) ; 9. évf., 1. sz. (1945)– . – Újvidék : Forum Könyvkiadó Intézet, 1934–1940 ; 1945–. – 23 cm

Havonta

ISSN 0350–9079

COBISS.SR-ID 8410114